

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΤΕ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ
THE ARCHITECTURAL PHYSIOGNOMY OF MYSTRAS
GREECE

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΣΤ. ΜΑΛΙΚΟΥΤΗ

ΓΑΛΑΝΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑ
A.M.: 34109

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2013-2014

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ.10
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ.12

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 14
1.1. Θέση Του Μυστρά.....	σελ. 14
1.2. Συνοπτική Ιστορική Αναδρομή.....	σελ. 16

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

2. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ:.....	σελ. 19
2.1. Πολεοδομική Οργάνωση – Ρυμοτομικό Σχέδιο.....	σελ. 19
2.2. Νομικό Πλαίσιο – Χρήσεις Γης.....	σελ. 33

ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

3. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΟΙΚΙΣΜΟΥ.....	σελ. 35
3.1. Λειτουργική Διάρθρωση Κτισμάτων (Δημοσίων – Ιδιωτικών Κτιρίων, Ναών).....	σελ. 35
3.2. Κατασκευαστικά Ζητήματα.....	σελ. 38
3.2.1. Τα Σπίτια.....	σελ. 38
3.2.2. Οι Πύργοι.....	σελ. 42
3.2.3. Οι Τάφοι και Τα Οστεοφυλάκια	σελ. 43
3.2.4. Οι Ναοί.....	σελ. 43
3.2.5. Τα Παρεκκλήσια.....	σελ. 44
3.3. Διαμόρφωση Των Όψεων (Δημοσίων – Ιδιωτικών Κτιρίων, Ναών).....	σελ. 51

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

4.	ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ (Ανάλυση Επιλεγμένων Παραδειγμάτων).....σελ. 54
4.1.	Η Μητρόπολησελ. 54
4.2.	Η Μονή Του Βροντοχίουσελ. 64
4.2.1.	Οι Άγιοι Θεόδωροισελ. 64
4.2.2.	Η Οδηγήτρια – (Το Αφεντικό).....σελ. 70
4.3.	Η Αγία Σοφίασελ. 79
4.4.	Η Περίβλεπτοςσελ. 90
4.5.	Η Ευαγγελίστριασελ. 101
4.6.	Η Παντάνασσασελ. 108
4.7.	Τα Παλάτιασελ. 113
4.8.	Το Σπίτι Του Λάσκαρησελ. 119

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

5.	ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣσελ. 125
5.1.	Γενικές Παρατηρήσεις - Σημερινή Κατάστασησελ. 125
5.2.	Παρεμβάσεις Σε Εξέλιξη – Προβλεπόμενες Παρεμβάσεις.....σελ. 126
5.3.	Προτάσεις Βελτίωσης Οικισμού.....σελ. 126
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑσελ. 128
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑσελ. 129

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εξώφυλλο: Άποψη του Μυστρά.

Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ.1: Άποψη της βυζαντινής καστροπολιτείας του Μυστρά.

Πηγή: 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 14

Εικ.2: Άποψη της βυζαντινής καστροπολιτείας του Μυστρά.

Πηγή :5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 15

Εικ.3: Άποψη του Μυστρά. Χαρακτικό του Bartlett, Παρίσι 1843.

Πηγή: Wikipedia.gr.σελ. 16

Εικ.4: Άποψη του Μυστρά. Χαρακτικό του Bartlett, Παρίσι 1843.

Πηγή: 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ.19

Εικ.5: Τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης του Μυστρά.

Πηγή: Γεωργία Μαρίνου. Τα Μνημεία Του Μυστράσελ. 22

Εικ.6: Τοπογραφικό διάγραμμα της ακρόπολης του Μυστρά.

Πηγή: 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 28

Εικ.7: Οι «φαλτσογωνίες» στα ισόγεια των κτιρίων διευκολύνουν τη διακίνηση των αγαθών.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων23.....σελ. 30

Εικ.8 και Εικ. 9: Διαβατικά.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 31

Εικ. 10: Τύποι Πυλών – Πύλη της Μονεμβασίας

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 32

Εικ. 11: Αποχωρητήριο Μυστριώτικης οικίας, που διαθέτει οπή φωτισμού και αερισμού

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 34

Εικ. 12: Κάτοψη και τομή δωματίου με αποχωρητήριο από οικία του Μυστρά

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 34

Εικ 13: Η εστία και τα αποθηκευτικά ερμάρια αποτελούν απαραίτητο στοιχείο του βυζαντινού σπιτιού.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 36

Εικ. 14: Δοκοθήκες: οπές στους τοίχους, όπου στερεώνονταν μεγάλα δοκάρια, πάνω στα οποία τοποθετούνταν τα ξύλινα πατώματα.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ.38

Εικ. 15: Αποτυπώματα ξυλοδεσιών για την ενίσχυση της τοιχοποιίας.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ.39

Εικ. 16: Αρχοντική κατοικία του Μυστρά. Αρχοντικό (Παλατάκι).

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 39

Εικ. 16 α: Αρχοντική κατοικία του Μυστρά. Αρχοντικό (Παλατάκι).

Πηγή: ethnos.gr.....σελ.40

- Εικ. 17:** Η οικία "Φραγκόπουλου" στον Μυστρά, διαθέτει στέρνα για την εξασφάλιση του απαραίτητου νερού.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 40
- Εικ. 17 α:** Ισόγειο οικίας "Φραγκόπουλου".
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 41
- Εικ. 18:** Στις δεξαμενές χρησιμοποιείται ένα πολύ ισχυρό κονίαμα με τριμμένο κεραμίδι, που ονομάζεται κουρασάνι. Κρήνη στο πλάτωμα των παλατιών.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 41
- Εικ. 19:** Πύργοι πάνω στη περίβολο.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 42
- Εικ. 20:** Το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 45
- Εικ. 21:** Το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου.
Πηγή: 5^η Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 46
- Εικ. 22:** Παρεκκλήσι κάτω από το σπίτι του Φραγκόπουλου. Κάτοψη.
Πηγή: www.architecturalfiles.com.....σελ. 46
- Εικ. 22α:** Παρεκκλήσι ΝΔ των Ανακτόρων. Κάτοψη.
Πηγή: www.architecturalfiles.com.....σελ. 47
- Εικ. 23:** Παρεκκλήσι Αγ. Χριστόφορου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 47
- Εικ. 24:** Παρεκκλήσι Αγ. Χριστόφορου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 48.
- Εικ. 25:** Κάτοψη του Αγ. Νικολάου.
Πηγή: www.architecturalfiles.com.....σελ. 49
- Εικ. 26:** Βόρειο Όψη Αγ. Νικολάου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 49
- Εικ. 27:** Το εσωτερικό του Αγ. Νικολάου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 50
- Εικ. 28:** Η γεωμορφολογία του Μυστρά επηρεάζει τη διάταξη των οικιών στο χώρο.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ.51
- Εικ. 29:** Άποψη των Ναών του Μυστρά.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....σελ. 53
- Εικ. 30:** Άποψη της Μητρόπολης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 54
- Εικ. 31:** Εισόδους του Ναού από τη Δυτική αυλή.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 55
- Εικ. 32:** Ο τρούλος της Μητρόπολης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 57
- Εικ. 33:** Μορφές προφητών στους τοίχους της Μητρόπολης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....σελ. 58

- Εικ. 34:** Μορφές προφητών στους τοίχους της Μητρόπολης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 59
- Εικ. 35:** ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Το σημείο όπου ορκίστηκε ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα και panoramio.com σελ. 60
- Εικ. 36:** Το καμπαναριό στη Νοτιοανατολική γωνία.
Πηγή Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 61
- Εικ. 37:** Ανατολική όψη ναού.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 62
- Εικ. 38:** Νοτιοανατολική Όψη του ναού.
Πηγή: www.architecturalfiles.com..... σελ. 63
- Εικ. 39:** Βορειοδυτική όψη του ναού.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 63
- Εικ. 40:** Άποψη των Αγίων Θεοδώρων.
Πηγή: palioahrista.blogspot.gr..... σελ. 64
- Εικ. 41:** Η Ανατολική όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 66
- Εικ. 42:** Κάτοψη και τομή του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Λίγο πριν από το 1296.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 67
- Εικ. 43:** Ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος από την ανωδομή του ναού των Αγίων Θεοδώρων.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 68
- Εικ. 44:** Ναός Αγ. Θεοδώρων Ανατολική όψη.
Πηγή: www.architecturalfiles.com..... σελ. 68
- Εικ. 45:** Ναός Αγ. Θεοδώρων Ανατολική όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 69
- Εικ. 46:** Ναός Των Αγ .Θεοδώρων, Δυτική όψη.
Πηγή: www.architecturalfiles.com..... σελ. 69
- Εικ. 47:** Άποψη του Ναού της Οδηγήτριας.
Πηγή: palioahrista.blogspot.gr..... σελ. 70
- Εικ. 48:** Κάτοψη του Ναού της Οδηγήτριας.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 73
- Εικ. 49:** Τμήμα ορθομαρμάρωσης Ναός Της Οδηγήτριας.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 74
- Εικ. 50:** Τύπος τοιχοποιίας, όπου η απλή λιθοδομή εναλλάσσεται με ζώνες πλίνθων.
Ναός Της Οδηγήτριας.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 74
- Εικ. 51:** Κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Ναός Της Οδηγήτριας.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 74
- Εικ. 52:** Κάτοψη και τομή του ναού της Οδηγήτριας (Αφεντικό).
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 74

Εικ. 53: Το καμπαναριό του ναού της Οδηγήτριας, Νότια όψη. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 75
Εικ. 54: Ανατολική όψη του ναού της Οδηγήτριας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 75
Εικ. 55: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 76
Εικ. 56: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 77
Εικ. 57: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: panoramio.com.....	σελ. 78
Εικ. 58: Αγία Σοφία Μυστρα. Πηγή: panoramio.com.....	σελ. 79
Εικ. 59: Ο τρούλος του στηρίζεται Δυτικά σε δύο κίονες. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 80
Εικ. 60: Ο τρούλος στηρίζεται στα Ανατολικά στους δύο τοίχους, που διαιρούν σε τρία μέρη το ιερό. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 80
Εικ. 61: Το εσωτερικό του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 81
Εικ. 62: Τα στενά παράθυρα του τρούλου του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 82
Εικ. 63 & 64: Ανατολική όψη του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: panoramio.com & Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 83
Εικ. 65: Στοά στη Βορεινή πλευρά του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: panoramio.co.....	σελ. 84
Εικ. 66: Δυτική πλευρά του Ναού της Αγίας Σοφίας, στη οποία υπήρχε στοά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 85
Εικ. 67: Δυτική άκρη της Βορεινής στοάς, το καμπαναριό του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 86
Εικ. 68: Ανατολική άκρη της Βορεινής στοάς, το παρεκκλήσι του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 87
Εικ. 69: Διώροφο εστιατόριο, Ναός της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 88
Εικ. 70: Κάτοψη και τομή του ναού της Αγίας Σοφίας. 1250-1265. Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 88
Εικ. 71: Το μονόγραμμα του ονόματος του Μανουήλ Καντακουζηνού εικονίζεται σε γλυπτό της Αγίας Σοφίας. Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 89
Εικ. 72: Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. 1250-1265, Αγία Σοφία. Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 89

Εικ. 73: Λεπτομέρεια δαπέδου, Αγία Σοφία. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 89
Εικ. 74: Άποψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: ethnos.gr.....	σελ. 90
Εικ. 75: Κάτοψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 93
Εικ. 76: Δυτική Τομή της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 93
Εικ. 77: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 94
Εικ. 78: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: panoramio.com.....	σελ. 94
Εικ. 78α: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 95
Εικ. 79: Νοτιοανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 95
Εικ. 79α: Νοτιοανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: Panoramio.com.....	σελ. 96
Εικ. 80: Τοπογραφικό της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com	σελ. 96
Εικ. 81: Εικόνες από το εσωτερικό της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα και Panoramio.com.....	σελ. 97
Εικ. 82: Πύργος της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 98
Εικ. 83: Πύργος της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 98
Εικ. 84: Το εσωτερικό του Πύργου της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: panoramio.com.....	σελ. 99
Εικ. 85: Όψη του Πύργου της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 99
Εικ. 86: Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του Ναού της Περίβλεπτου. Πηγή: panoramio.com.	σελ. 100
Εικ. 87: Λεπτομέρειες επιγραφών του Ναού της Περίβλεπτου. Πηγή: panoramio.com.	σελ. 100
Εικ. 88: Άποψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: www.travelforgreece.gr.....	σελ. 101
Εικ. 89 & 90: Οστεοφυλάκιο, Νότια πλευρά του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 103

Εικ. 91: Βόρεια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 104
Εικ. 92: Λεπτομέρεια τοιχοποιίας. Βόρεια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: ranoramio.com.	σελ. 104
Εικ. 93: Ανατολική Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: ranoramio.com.	σελ. 105
Εικ. 94: Νότια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.	σελ. 105
Εικ. 95: Νοτιοανατολική Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: ranoramio.com.....	σελ. 106
Εικ. 96: Ναός της Ευαγγελίστριας ΚΑΤΟΨΗ. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 106
Εικ. 97: Ναός της Ευαγγελίστριας, ΤΟΜΗ Α-Α. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 107
Εικ. 98: Ναός της Ευαγγελίστριας ΤΟΜΗ Β-Β. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 107
Εικ. 99: Άποψη της Μονής της Παντάνασσας. Πηγή: www.travelforgreece.gr.....	σελ. 108
Εικ. 100: Βόρεια στοά. Μονή Παντάνασσας. Πηγή: www.travelforgreece.gr.....	σελ. 110
Εικ. 101: Στοά. Μονή Παντάνασσας. Νοτιοανατολική λήψη. Πηγή: www.travelforgreece.gr.....	σελ. 110
Εικ. 102: Βορειοδυτική Όψη. Μονή Παντάνασσας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 111
Εικ. 103: ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ. Δυτική Όψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com.....	σελ. 111
Εικ. 104: ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ. Κάτοψη και Τομή. Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 112
Εικ. 105: Το εσωτερικό της Παντάνασσας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 112
Εικ. 106: Άποψη των Παλατιών. Πηγή: www.travelforgreece.gr.....	σελ. 113
Εικ. 107: Η Βορεινή πλευρά των Παλατιών. Πηγή: ranoramio.com.	σελ. 114
Εικ. 108: Κάτοψη του Συγκροτήματος των παλατιών του Μυστρά. (Σχέδιο Στ. Σίνου). Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 116
Εικ. 109: Σχεδιαστική αναπαράσταση της πτέρυγας των Παλαιολόγων Πηγή: 5 ^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.....	σελ. 116
Εικ. 110: Πτέρυγα των Παλαιολόγων. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.....	σελ. 117

- Εικ. 111:** Λεπτομέρεια πτέρυγας των Παλαιολόγων.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 117
- Εικ. 112:** Ανατολική Όψη της πτέρυγας των Παλαιολόγων.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 118
- Εικ. 113:** Στοά της πτέρυγας των Παλαιολόγων.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 118
- Εικ. 114:** Οικία Λάσκαρη. Βορειοανατολική Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα. σελ. 122
- Εικ. 115:** Οικία Λάσκαρη. Νότια Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 123
- Εικ. 116:** Οικία Λάσκαρη. Λεπτομέρεια Νότιας Όψης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 123
- Εικ. 117:** Οικία Λάσκαρη. Ανατολική Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα. σελ. 124
- Εικ. 118:** Άποψη των παλατιών του Μυστρά, πριν και μετά την αναστύλωση.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων..... σελ. 125
- Εικ. 119:** Δέντρα μέσα σε κτίριο.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα..... σελ. 127

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το τεύχος που κρατάτε στα χέρια σας αυτή τη στιγμή είναι αποτέλεσμα μίας ατομικής εργασίας με σκοπό την αναγνώριση, ανάλυση και περιγραφή των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών αυτού του ιστορικού οικισμού.

Ο μεσαιωνικός οικισμός του Μυστρά, είναι ένας από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας που διασώθηκε σε αναγνώσιμη κατάσταση σχεδόν ολόκληρη η δομή της πόλης.

Στην εργασία αυτή έχουν εξεταστεί οι παράμετροι συγκρότησης και εξέλιξης του οικισμού, το νομικό πλαίσιο και των κοινωνικό-οικονομικών παραγόντων που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του, την καταγραφή και ανάλυση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών των κτιρίων και έχουν αναλυθεί επιλεγμένα παραδείγματα. Συνοπτικά αναφέρονται οι ενότητες της εργασίας.

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Είναι η εισαγωγή, στην οποία αναγράφεται η γεωγραφική θέση του Μυστρά και μία συνοπτική ιστορική αναδρομή.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Αυτή η ενότητα περιλαμβάνει την πολεοδομική οργάνωση της πόλης και το νομοθετικό πλαίσιο στο οποίο βασιζόταν η οργάνωση αυτή.

ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Σε αυτή την ενότητα, γίνεται ανάλυση της λειτουργικής διάρθρωσης των κτισμάτων του Μυστρά, τους τρόπους κατασκευής τους και το πως ήταν διαμορφωμένες οι όψεις τους λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους.

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Σε αυτή την ενότητα, γίνεται αναλυτική περιγραφή της αρχιτεκτονικής των σημαντικών κτιρίων του Μυστρά, όπως είναι: η Μητρόπολη, η μονή του Βροντοχίου, η Αγία Σοφία, η Περίβλεπτος, η Ευαγγελίστρια, η Παντάνασσα, Τα Παλάτια, Το Σπίτι Του Λάσκαρη.

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Αυτή η ενότητα περιλαμβάνει την αναλυση υπάρχουσας κατάστασης, της παρεμβάσεις οι οποίες βρίσκονται σε εξέλιξη αλλά και αυτές που προβλέπονται να πραγματοποιηθούν, επίσης επισημαίνονται τρόποι βελτίωσης του οικισμού.

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας αυτής ήταν, η έλλειψη τοπογραφικών αποτυπώσεων της βυζαντινής αυτής πολιτείας, οι αντικρουόμενες απόψεις αρχαιολόγων και μελετητών όσων αφορά το νομικό πλαίσιο και την πολεοδομική εξέλιξη του οικισμού αλλά και το κατά τόπους, δύσβατο της περιοχής.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες προς την επιβλέπουσα της παρούσας εργασίας κ. Σταματίνα Μαλικουτη, για την πολύτιμη συμβολή της, την επιστημονική καθοδήγηση κατά τη διάρκεια εκπόνησης της και την εμπιστοσύνη που έδειξε στο άτομο μου δίνοντάς μου την συγκεκριμένη εργασία, επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την στήριξη και την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν καθ'ολη τη διάρκεια των σπουδών μου, στους οποίους και αφιερώνω τη εργασία αυτή.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Μυστράς είναι η καλύτερα σωζόμενη Βυζαντινή πολιτεία στον Ελλαδικό χώρο. Βρίσκεται σε μία απότομη πλαγία στους πρόποδες του Ταυγέτου, σε απόσταση έξι χιλιομέτρων νοτιοδυτικά της Σπάρτης. Το κάστρο που δεσπόζει στην κορυφή του λόφου δημιουργήθηκε το 1249 από το Φράγκο διοικητή Γουλιέλμο Β Βιλεαρδουίνο. Μετά το 1262, ο Μυστράς περιέρχεται στην εποπτεία των Βυζαντινών και γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα γίνεται έδρα του Δεσποτάτου του Μορέα. Όμως το 1460 ο λόφος κατακτάται από τους Τούρκους και παραμένει κατακτημένος έως την απελευθέρωση του το 1821. ο Μυστράς είναι από τα πρώτα Βυζαντινά κάστρα τα οποία απελευθερώθηκαν.

Η επέκταση της πόλης του Μυστρά έγινε σταδιακά και με διάφορες παρεμβάσεις από τους κατά καιρούς κατακτητές, παρόλα αυτά κατάφερε να διατηρήσει την πολεοδομική του ταυτότητα τηρώντας κάποιους βασικούς πολεοδομικούς κανονισμούς, όπως: απαραίτητους κανόνες υγιεινής, ασφάλειας, λειτουργικότητας και αισθητικής.

Στο Μυστρά ζούσαν άνθρωποι διαφόρων κοινωνικών τάξεων γεγονός που αποδεικνύεται από την πολυμορφία των κατοικιών. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των κατοικιών είχε ως κύρια μονάδα το κτίριο με υπόγειο (η πίσω όψη του οποίου βρισκόταν μέσα στη γη λόγω του επικλινούς εδάφους), ισόγειο και μονόχωρο όροφο, στην οποία πολλές φορές ενετίθεντο ως προσθήκες πύργοι, επιπλέον δωμάτια ή ακόμα και ολόκληρες οικιστικές μονάδες.

Στην πόλη του Μυστρά υπάρχουν και πολλοί ναοί, στους οποίους εφαρμόστηκαν διάφοροι αρχιτεκτονικοί τύποι με κυρίαρχο τον λεγόμενο «μεικτό τύπο», ο οποίος συνδυάζει το ρυθμό της «*τρίκλιτης βασιλικής*» με αυτόν του «*σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο*». Οι περισσότεροι ναοί έχουν κτιστεί σύμφωνα με το «*πλινθοπερίκλειστο σύστημα*» τοιχοποιίας.

Σήμερα από τον Μυστρά απομένουν το κάστρο, οι ναοί, το οδικό δίκτυο της πόλης και πολλά σπίτια τα περισσότερα των οποίων είναι πεσμένα σε ερείπια.

SUMMARY

Mystras is the best preserved Byzantine city in Greece. Located on a steep slope at the foot of Taygetos, is just six kilometers southwest of Sparta. The castle which dominates the hill was created in 1249 by Franc Commander William II Villehardouin. After 1262, Mystras passes to the supervision of Byzantine and around the middle of the 14th century became the seat of the Despotate of Morea. But in 1460 the hill was conquered by the Turks and remained under occupation until the liberation in 1821. Mystras was one of the first Byzantine castles which were released.

The city of Mystras was extended gradually, with various interventions by the conquerors. Nevertheless, Mystras manages to maintain its urban identity by respecting some basic planning regulations, such as: the necessary hygiene, the safety, the functionality and aesthetics.

People of different social classes lived in Mystras (a fact evidenced by the diversity of residences). The architectural design of residences had as main unit the building with basement (its back side lays inside the earth due to the sloping ground), a ground floor and a studio floor. Towers, additional rooms or even entire residential units were added on the main residential units, as an extension.

There are many temples in the city of Mystras. Various architectural types were implemented on the temples, which the so-called "mixed type" dominates on and combines the rhythm of the "three aisled basilica" with the "cruciform with a dome." Most temples have been built according to the "cloisonné" masonry.

Nowadays, only the followings remain from Mystras: the temples, the roads of the city and many homes most of which are fallen in ruins.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εικ.1: Άποψη της βυζαντινής καστροπολιτείας του Μυστρά. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

1.1. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Στις βόρειες πλαγιές του Ταυγέτου σε απόσταση 6χλμ. Βορειοδυτικά από τη σημερινή Σπάρτη, υψώνεται ένας απότομος λόφος, ξεκομμένος από το κύριο σώμα της οροσειράς, γνωστός με την ονομασία: **Μυστράς**. Η κορυφή του φτάνει τα 64 μέτρα, αποτελεί μια τοποθεσία εξαιρετικά ισχυρή, γιατί είναι φυσικά απροσπέλαστη από τη Νότια και τη Νοτιοανατολική πλευρά, όπου η πλαγιά γκρεμίζεται κατακόρυφα στο σκοτεινό βάθος. Από τις άλλες πλευρές, που είναι και αυτές πολύ απότομες, οι προσβάσεις ήταν εύκολο να οχυρωθούν. Η θέση του ήταν σημαντική γιατί κατά κάποιο τρόπο έφραζε το «δρόγγο του Μελιγο» - μια βαθιά ρεματιά που οδηγεί στα απρόσιτα καταφύγια - όπου ζούσαν ατίθασες σλάβικες φυλές, οι Μηλιγγοί. Αυτή η φυσική ευκολία για αμυντική οχύρωση, αλλά και η κομβική κεντρική για το Μοριά θέση, καθόρισαν την τύχη του

Μυστρά, που ήταν γραφτό να οχυρωθεί από τους Φράγκους, για να επιφρουρήσει διακόσια χρόνια την ακμαία καρδιά του τελευταίου μεσαιωνικού ελληνισμού.

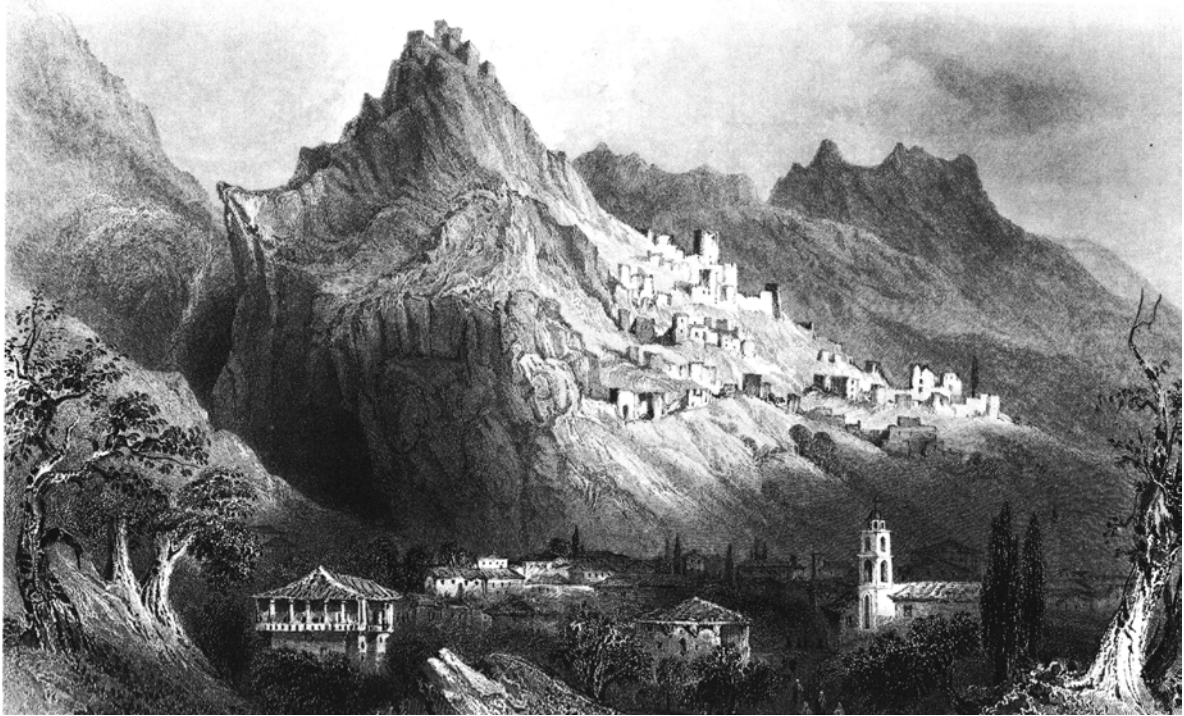
Την εξέλιξή του σε μία από της σημαντικότερες πόλεις του Μοριά ευνόησε και η διαμόρφωση του ιδίου του Μυστρά, που είχε στην κορυφή του ευρύχωρο πλάτωμα για να κτιστεί κάστρο και στη Βορεινή ράχη άλλο πλάτωμα όπου κτίσθηκαν παλάτια.

Εικ.2: Άποψη της βυζαντινής καστροπολιτείας του Μυστρά. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

1.2. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Εικ.3: Άποψη του Μυστρά. Χαρακτικό του Bartlett, Παρίσι 1843. Πηγή: Wikipedia.gr.

Η ίδρυση του Μυστρά συνδέεται με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και Λατίνους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατακερματίζεται και η Πελοπόννησος μοιράζεται ως φέουδο στην γαλλική οικογένεια των Βιλεαρδουίνων, που ιδρύει το πριγκιπάτο της Αχαΐας. Το Μάρτιο του 1246 ο Φράγκος πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Β΄ Βιλεαρδουίνος ξεκινάει τη πολιορκία και τον αποκλεισμό της πόλης της Μονεμβασιάς, η οποία μετά από τριετή πολιορκία παραδίδεται στους Φράγκους το 1248. Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλεαρδουίνος κατά την επιστροφή του από την Μονεμβασία το 1249 επιλέγει τον κοντινό στην πόλη της Λακεδαιμονίας, φυσικά οχυρό λόφο του Μυζηθρά, για να κτίσει το κάστρο στη κορυφή του λόφου, σε θέση καίρια για τον έλεγχο της κοιλάδας του Ευρώτα, και εγκαθιστά Φράγκικη φρουρά.

Το κάστρο αυτό θα αποτελέσει τον πυρήνα της μετέπειτα καστροπολιτείας του Μυστρά. Το 1262 το κάστρο του Μυζηθρά, ξαναπερνά στη βυζαντινή κυριαρχία αλλά η ανασφάλεια του κάμπου θα οδηγήσει τους κατοίκους της Λακεδαιμονίας στον οχυρό λόφο του Μυζηθρά, γεγονός που θα αποτελέσει την απαρχή της εξέλιξής του στο σημαντικότερο αστικό κέντρο της περιοχής. Το 1289 ο Μυστράς, έχοντας πια κυριαρχήσει στη γύρω περιοχή, γίνεται έδρα της *«Κεφαλής της κατά την Πελοπόννησο χώρας και των κάστρων της Βασιλείας»* δηλαδή του διοικητή των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου, ο οποίος μέχρι τότε ήταν εγκατεστημένος στη Μονεμβασιά.

Το 1423 οι Τούρκοι, με επικεφαλής τον Τουραχάν Μπέη, εισβάλλουν στην Πελοπόννησο και για πρώτη φορά λεηλατούν την περιοχή γύρω από την καστροπολιτεία του Μυστρά. Το 1443-48 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος γίνεται Δεσπότης του Μυστρά. Στις 30 Μαΐου 1460 κάτω από την ασφυκτική πίεση των Οθωμανών έξω από τα τείχη του, αναγκάζεται να παραδοθεί στους Τούρκους. Σε επόμενη φάση γίνεται πρωτεύουσα του οθωμανικού σαντζακίου της Πελοποννήσου και γίνεται ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα παραγωγής και εμπορίας μεταξιού της Ανατολικής Μεσογείου, έως το 1540.

Μικρή διακοπή στη μακράιωνη Τουρκική κατάκτηση αποτελεί η περίοδος της Ενετοκρατίας από το 1687 έως το 1715, ενώ η παρακμή του Μυστρά αρχίζει το 1770 μετά την καταστροφή του από Τουρκαλβανούς στρατιώτες στο πλαίσιο του μεγάλου επαναστατικού κινήματος των Ορλωφικών¹. Στις 25 Μαρτίου 1821 κηρύσσεται η Ελληνική Επανάσταση όπου συμμετέχει ο Μυστράς στον “Ξεσηκωμό του Γένους”.

¹ Με την ονομασία **Ορλωφικά** είναι γνωστή στην ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος, η εξέγερση των Ελλήνων της Πελοποννήσου και της Κρήτης κατά την εποχή του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-74)

Το 1834 σχεδιάζεται το νέο ρυμοτομικό της Σπάρτης και μεγάλο μέρος των κατοίκων του Μυστρά εγκαθίσταται σε αυτή. Το 1921 η καστροπολιτεία κηρύσσεται ως “προέχον βυζαντινό μνημείο”. Το 1953 εγκαταλείπουν τη καστροπολιτεία, το 1989 ο Μυστράς εγγράφεται ως “πολιτιστικό αγαθό παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς”.

2. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ

Εικ.4: Άποψη του Μυστρά. Χαρακτικό του Bartlett, Παρίσι 1843. Πηγή : 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

2.1. Πολεοδομική Οργάνωση – Ρυμοτομικό Σχέδιο.

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός απουσίαζε από τις μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις², δηλαδή τις πόλεις του Βυζαντίου, οι οποίες αναπτύχθηκαν μετά τη μεγάλη παρακμή του αστικού βίου κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», από τον 9^ο αιώνα έως την πτώση της Αυτοκρατορίας στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Αλλά τα πράγματα δεν είναι εξίσου σαφή στις πόλεις που επιβίωσαν από την ύστατη αρχαιότητα, όσες δηλαδή είχαν αδιάκοπη ζωή. Αυτές διατήρησαν λίγα ή πολλά στοιχεία από την αρχαία πολεοδομική τους μορφή, αν

² ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ *Δελτίον ΧΑΕ* 20 (1998), *Περίοδος Δ'*. Σελ. 89-98 ΑΘΗΝΑ 1999.

και σαφώς υποβαθμισμένη και αλλοιωμένη³. Η απουσία πολεοδομικού σχεδιασμού οφείλεται σε ποικίλους λόγους, ενδεικτικά αναφέρουμε, i) την αναβίωση εγκαταλελειμμένων τμημάτων πόλεων οι οποίες είχαν επιζήσει, ii) την αναβίωση αρχαίων πόλεων μετά από μακροχρόνια ερήμωση τους και iii) τις επεκτάσεις σε προάστια, έξω από τα τείχη.

Οι σκοποί του πολεοδομικού σχεδιασμού οι οποίοι θα έπρεπε να καλυφθούν (όπου υπήρχε πολεοδομικός κανονισμός) ήταν, η ασφάλεια, η λειτουργικότητα (προσβάσεων και χρήσεων γης για την κατοικία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, τον θρησκευτικό βίο και τα κοιμητήρια), υγιεινής και θέματα συμβολισμού και αισθητικής.

Από τον 9^ο αιώνα, οπότε και οι πόλεις έρχονται και πάλι στο προσκήνιο, όσες βρίσκονται στη θέση παλαιών, αξιοποιούν στοιχεία του παρελθόντος. Τα ερείπια επισκευάζονται και παίρνουν νέα μορφή, για να εξυπηρετήσουν καινούργιες ανάγκες. Οι δρόμοι είναι τώρα πιο στενοί, οι εκκλησίες και τα μοναστήρια συνιστούν μέρος του αστικού τοπίου. Τα καταστήματα δεν ανήκουν σε κάποιο δημόσιο συγκρότημα αγοράς και επομένως βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στην πόλη, ενώ άλλα αναπτύσσονται γραμμικά κατά μήκος των οδών ή σε ιδιωτικές «αυλές» και με τα εργαστήρια ανάμεσα στα σπίτια.

Αυτές οι πόλεις ονομάζονται: «**Πόλεις νέου τύπου**». Η οργάνωση των πόλεων αυτών ακολουθεί ένα βασικό τριμερές σχήμα. **Το πρώτο μέρος** είναι η ακρόπολη, η οποία βρίσκεται στη κορυφή ενός φυσικά οχυρού λόφου. **Το δεύτερο και τρίτο μέρος** είναι η **Άνω** και **Κάτω Πόλη** τις οποίες χαμηλότερα χωρίζει, διπλός οχυρωματικός περίβολος. Τα σπίτια καταλαμβάνουν κάθε γωνία των πόλεων-κάστρων, ενώ οι εκκλησίες συνιστούν βασικά σημεία αναφοράς και έχουν ταφικό χαρακτήρα.

³. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ *Δελτίον ΧΑΕ* 20 (1998), *Περίοδος Δ'*. Σελ. 89-98 ΑΘΗΝΑ 1999.

Μία τέτοια πόλη είναι και ο Μυστράς, ο οποίος υπέστη μεγάλες αλλαγές ανά τους αιώνες, όπως αναβιώσεις εγκαταλελειμμένων τμημάτων της πόλεως, επεκτάσεις έξω από τα τείχη αλλά και παρεμβάσεις από τους εκάστοτε κατακτητές.

Στην κορυφή του λόφου υψώνεται η ακρόπολη, το *φράγκικο κάστρο*. Ο αρχικός συνοικισμός βρίσκεται έξω από το κάστρο ο οποίος πρέπει να δημιουργήθηκε στη δεύτερη πενηκονταετία του 13^{ου} αιώνα⁴. Δίπλα στα παλάτια και πάνω από τη πλατεία, που ήταν ελεύθερη, (τα ερείπια που τη γεμίζουν σήμερα είναι από τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας), εκεί βρίσκονται οι παλιότερες κατοικίες του Μυστρά, η Μητρόπολη, το Ανατολικό τμήμα των παλατιών και ένα μέρος από το «Παλατάκι».

Την καινούργια πολιτεία ακολουθούν, χαμηλότερα, δύο σειρές παράλληλων τειχών οι οποίοι ακολουθούν την κλίση του εδάφους (εικ. 5) – οχυρωματικοί περίβολοι ένας εσωτερικός και ένας εξωτερικός – που ενισχύουν τη φυσική οχύρωση του λόφου. Αποτελεί την έδρα της φρουράς της πόλης αλλά και την τελική γραμμή άμυνας κατά τις εχθρικές επιθέσεις. Λόγω των απότομων απολήξεων του βράχου, η πλαγιά δεν οχυρώνεται σε όλο το μήκος της, παρά μόνο στα ευάλωτα σημεία της.

⁴ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

Εικ.5: Τοπογραφικό διάγραμμα της πολης του Μυστρά. Πηγή: Γεωργία Μαρίνου: Τα Μνημεία Του Μυστρά

Α: το Κάστρο.

Β: Άνω Πόλη.

Γ: Κάτω Πόλη.

Το εσωτερικό τείχος, που ξεκινούσε ψηλά από τη Δυτική μεριά του κάστρου, τριγύριζε τη Βόρεια απότομη άκρη του πλατώματος και έπειτα έστριβε Ανατολικά και περνούσε πάνω από τη θέση της μεταγενέστερης Παντάνασσας. Η είσοδος στη περιτειχισμένη «χώρα» γινόταν από δύο οχυρωμένες πύλες, την «Πόρτα της Μονεμβασιάς» στα Ανατολικά και την «Πόρτα της Ανάπλιου» στα Δυτικά τις οποίες δύο πόρτες ενώνει περνώντας από τη πλατεία, ο κεντρικός δρόμος, που το πλάτος του δεν ξεπερνούσε τα τρία μέτρα. Ουσιαστικά ο δρόμος αυτός χώριζε την Άνω πόλη σε δύο μέρη· το Βόρειο, που ήταν τα παλάτια και μερικά σπίτια αρχόντων, καθώς και το φρουραρχείο, και στο Νότιο, με τα σπίτια των αστών και των αξιωματικών, που ανέβαιναν κλιμακωτά στη πλαγιά βλέποντας και την πλατεία.

Στην Νότια πλευρά της πλατείας κτίσθηκε κατά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και η μονή Ζωοδότου «η σημερινή Αγία Σοφία» που ήταν η εκκλησία του παλατιού. Κατά μήκος του εσωτερικού τείχους, μεταξύ των δύο πολεοδομικών ενοτήτων, υπάρχει το ανάπτυγμα των τειχών με επάλξεις και πολεμίστρες που σώζονται στην περιοχή του παλατιού, χωρίς όμως οχυρούς πύργους, οι οποίοι εμφανίζονται μόνο στη βόρεια και βορειοδυτική εξωτερική πλευρά της άνω περιοχής του οικισμού, η οποία ήταν εύκολα προσβάσιμη και επομένως επισφαλής⁵.

Έξω από τον περίβολο είχαν κτισθεί νωρίς, μετά το 1260 η Μητρόπολη, αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο και έπειτα η παλαιότερη από τις εκκλησίες της Μονής του Βροντοχίου, οι Άγιοι Θεόδωροι και στις αρχές του 14^{ου} αιώνα η Οδηγήτρια (το αφεντικό). Αργότερα, ιδρύθηκε στη Νοτιοανατολική πλαγιά, σύρριζα στο βράχο, η Μονή της Περιβλέπτου και κατά το τέλος του 14^{ου} αιώνα κτίσθηκε η Ευαγγελίστρια, ανάμεσα στη Μητρόπολη και το Βροντόχι. Όταν τα σπίτια απλώθηκαν έξω από το τείχος, αναγκάστηκαν να περιβάλλουν και το εξωτερικό αυτό μέρος με ένα δεύτερο τείχος. Η καινούρια αυτή συνοικία λεγόταν

⁵ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ*. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος, σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009, σύμφωνα με την οποία 'το κάτω έξω τείχος αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα των οχυρώσεων και όχι μεταγενέστερη επέκτασή τους, στη συνέχεια του οικισμού.,

Μεσοχώρα ή Κάτω Χώρα, για διάκριση από την παλαιότερη, τη Χώρα ή Άνω Χώρα⁶.

Η Κάτω Πόλη ή Χώρα εκτεινόταν σε σχήμα τραπεζοειδές με δυο τριγωνικές άκρες οικιστικές ενότητες και δύο ενδιάμεσες τετράπλευρες, περίπου όμοιες και ισοδύναμες, μέσα στις οποίες διακλαδίζονταν μονοπάτια και περάσματα κάτω από διαβατικά⁷.

Η Άνω Πόλη αποτελεί τον κυβερνητικό πυρήνα του δεσποτάτου, αλλά και το πνευματικό κέντρο, όπου συγκεντρώνονται μεγάλες προσωπικότητες της διανοήσης της αυτοκρατορίας, αντίθετα, η Κάτω Πόλη αποτελεί το κέντρο της καθημερινής ζωής του τόπου. Είναι η πρώτη γραμμή άμυνας και επομένως της διαρκούς παραμονής του κυρίως σώματος της φρουράς με τη διαμονή και τις δραστηριότητες της, καθώς και ο τόπος εγκατάστασης των μικρών εμπορικών καταστημάτων, εργαστηρίων και διακίνησης εμπορίου. Κατά το τέλος της Βυζαντινής περιόδου, αρχοντικά άρχιζαν κτίζονται και στις δύο πολεοδομικές ενότητες, όπως άλλωστε και μικρά μονόχωρα σπίτια. Η σαφώς προσδιορισμένη χωροθέτηση των τάξεων μέσα στους δύο περίβολους, με το παλάτι και τις αριστοκρατικές οικίες στην ιδιαίτερα προστατευμένη, άνω ζώνη του οικισμού, ίσχυε κατά την πρώτη περίοδο των μεγάλων συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων⁸. Ωμως η εδραίωση μίας πολιτικά σταθερής διοίκησης, το 1286, επιδρά άμεσα στη σύγκρουση και τη μορφή του οικισμού, καθώς ονομαστές οικογένειες εγκαθίστανται στην Κάτω Χώρα παρά το γεγονός ότι αυτή χαρακτηρίζεται από τη μεγαλύτερη πυκνότητα κατοίκησης, αλλά και τη μεγαλύτερη κίνηση με τις θορυβώδεις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής.

Στη συνέχεια, ο οικισμός επεκτείνεται προς τα νότια, σε μία περιοχή της Κάτω Χώρας, πέρα από τη νοτιότερη οικιστική ενότητα που αρχικά οριζόταν στη

⁶ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ *Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Σελ. 89-98 ΑΘΗΝΑ 1999*

⁷ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος, σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009,*

⁸ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος, σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009,*

περιοχή του αρχοντικού του Λάσκαρη. Η Κάτω Χώρα συνεχιζόταν προς τα πάνω με επέκταση του τραπεζοειδούς της σχήματος σε μία τριγωνική επιφάνεια, της οποίας η κορυφή κατέληγε στα βορειοδυτικά της Παντάνασσας, στην πύλη της Μονεμβασιάς. Στην Κάτω Χώρα σώζονται, εκτός από τα Μοναστήρια και τις εκκλησίες που αναφέραμε, και πολλά μικρά παρεκκλήσια ταφικού ή αφιερωματικού χαρακτήρα, καθώς και αρχοντικά σπίτια τα οποία ανήκαν σε ισχυρές οικονομικά οικογένειες, όπως: των Λασκαραίων, του Φραγκόπουλου κ.ά.⁹.

Στη οχυρωμένη πλαγιά ο χώρος ήταν λίγος για την ακμαία πρωτεύουσα του Δεσποτάτου και έτσι δεν υπήρχε τόπος για ευρύχωρες αυλές και κήπους. Εξάλλου, το σπίτι έπρεπε να έχει περισσότερα από ένα πατώματα, γιατί η πίσω πλευρά του ισογείου ήταν μέσα στη γη, λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους. Έτσι, τα σπίτια έπαιρναν σχήμα μακρουλό, ορθογώνιο, και ήταν κολλητά το ένα με το άλλο· σε μερικές μόνο περιπτώσεις είχαν μικρή αυλή¹⁰.

Η γενική μορφή των σπιτιών καθορίστηκε από το ανώμαλο και ανηφορικό έδαφος του λόφου, κι από τον πολεοδομικό χαρακτήρα που πήρε ο Μυστράς. Τα σπίτια είχαν καθαρά αμυντική συγκρότηση, διαθέτουν υψηλούς πύργους, συνήθως διώροφους, που έχουν μικρά μονόλοβα ανοίγματα ή θυρίδες στο ισόγειο. Ο αμυντικός πυρήνας στην κατοικία υπάρχει στην Άνω Πόλη, η οποία αρχικά αποτελούσε την περιοχή εγκατάστασης των ευγενών. Η ειρήνη επιτρέπει τα μεγάλα παράθυρα και τους ηλιακούς ή τους εξώστες, μικρούς στις ποδιές των παραθύρων και μεγάλους πάνω από ορόφους ή στοές. Έτσι, το κλειστό κέλυφος ανοίγεται με την προσθήκη ημιυπαίθριων και υπαίθριων χώρων διαβίωσης, με τις στοές και τους εξώστες αντίστοιχα. Ακόμη, ανοίγονται μεγάλα παράθυρα στο φως και τη θέα¹¹. Με την αλλαγή της μορφής του σπιτιού αλλάζει και η σχέση του με

⁹ Ο.Π. σελ. 11

¹⁰ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992. *Η ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ*

¹¹ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ*. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος. σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009,

τον υπαίθριο, αλλά και με το δημόσιο χώρο και γενικότερα με τον οικισμό. Έτσι από τις αυτοτελείς ευδιάκριτες, μεμονωμένες οικιστικές μονάδες έχουμε την εξέλιξη σε σύνθετες ιδιοκτησίες που διαμορφώνουν έναν πολύπλοκο, πυκνοδομημένο πολεοδομικό ιστό.

Η δημιουργία των ενοτήτων του αθροιστικά, στις περιοχές του λόφου με την ηπιότερη κλίση, γύρω από τις αρτηρίες, συχνά απότομα ανηφορικές, με στενά λιθόστρωτα κάτω από διαβατικά, συνθέτουν την εικόνα μίας συμπαγούς οικοδομικής ενότητας που οριοθετείται από τους αμυντικούς περιβόλους της. Το 15^ο αιώνα, στην εποχή της μεγάλης ακμής του Μυστρά, ολόκληρη η πλαγιά ήταν κατοικημένη και τα μοναστήρια, που αρχικά βρίσκονταν μακριά από τη πόλη, τώρα βρίσκονται πια ανάμεσα στα σπίτια και προστατευμένα από τα τείχη· και πάλι όμως έξω από το νέο τείχος, στην άλλη όχθη του ποταμού, σχηματίστηκε καινούργια συνοικία, η Έξω Χώρα.

Η οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης συμπληρωνόταν με την εξασφάλιση της ύδρευσης. Για την εξασφάλιση πόσιμου νερού, στοιχείο ιδιαίτερα απαραίτητο, ειδικά κατά τη διάρκεια μίας πολιορκίας, μετέφεραν το νερό από πηγές με υδραγωγείο (ένα μικρό τμήμα του οποίου σώζεται μέχρι και σήμερα) στο κατοικημένο τμήμα του λόφου και, στη συνέχεια, μέσω αγωγών, κατέληγε στις δημόσιες κρήνες οι οποίες είχαν ενταχθεί στον πολεοδομικό ιστό. Τέτοιες κρήνες υπάρχουν, στην πλατεία των Παλατιών, στο μικρό πλάτωμα στα Δυτικά της Αγίας Σοφίας, στα Βόρεια της Αγίας Κυριακής, στη Δυτική αυλή της Μητρόπολης και στα Δεξιά του δρόμου που οδηγεί από τον Άγιο Δημήτριο στην Περίβλεπτο¹². Η μόνη που ανήκει στην Βυζαντινή περίοδο είναι αυτή των Παλατιών. Όπου δεν έφτανε το νερό των πηγών τα όμβρια συγκεντρώνονταν σε «κινστέρνες». Υπάρχουν δύο μεγάλες δημόσιες «κινστέρνες» στην Άνω Χώρα, αλλά υπάρχουν και ιδιωτικές, οι οποίες είναι κατασκευασμένες κυρίως στα υπόγεια των οικιών,

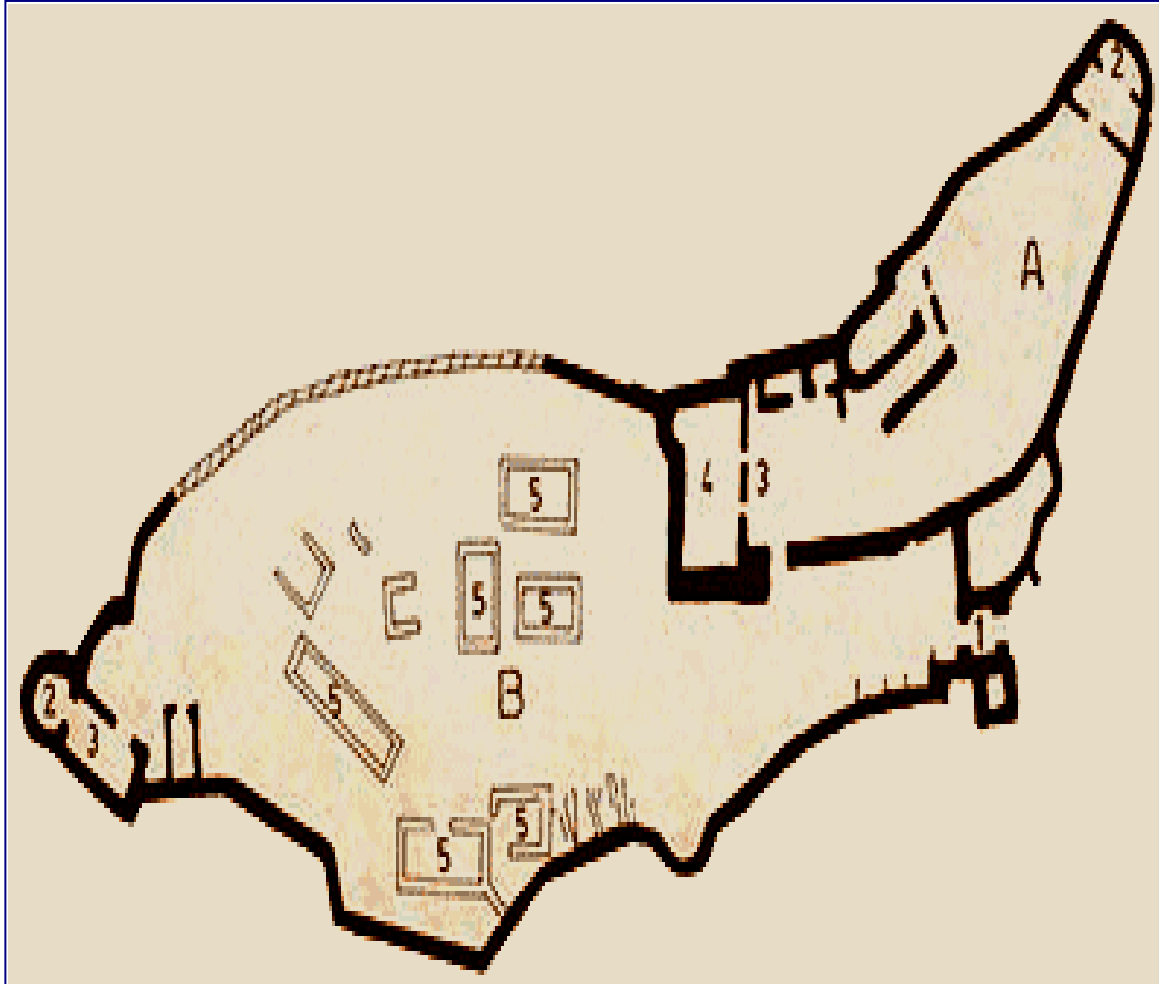
¹² ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ. Στοιχεία Οργάνωσης Του Καθημερινού Βίου Σε Ένα Υστεροβυζαντινό Πολεοδομικό Σύνολο. Ύδρευση, Αποχέτευση και Ενταφιασμός Στο Μυστρά, 17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997.

όπου συνέλεγαν τα νερά της βροχής. Οι μεγάλες ποσότητες νερού που συγκεντρώνονταν με αυτές τις μεθόδους, εξασφάλιζαν στους κατοίκους ένα υψηλό επίπεδο υγιεινής¹³. Διέθεταν επίσης, ιδιαίτερος επιμελημένης κατασκευής αποχωρητήρια και νεροχύτες, αλλά ίσως να είχαν και τη δυνατότητα πλύσης του δαπέδου με άφθονο νερό, αν λάβουμε υπόψη τις οπές αποστράγγισης του, στη βάση ορισμένων τοίχων (εικ. 6). Λιγότερο οργανωμένη μοιάζει να ήταν στο θέμα της αποχέτευσης. Κάποια από τα μεγάλα σπίτια διαθέτουν χώρο υγιεινής, όμως στις περισσότερες φορές η αποχέτευση είναι ελεύθερη. Έχουν εντοπισθεί βόθροι, ενώ στο παλάτι το λουτρό της κατοικίας του δεσπότη αποχετευόταν με ιδιαίτερο αγωγό. Ο αγωγός αυτός ήταν κάθετος προς το οίκημα, διαπερνούσε το τείχος και αποχετευόταν στον απότομο βράχο κάτω από αυτό¹⁴.

¹³ Ο.Π.

¹⁴ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος, σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009,*

Εικ.6: Τοπογραφικό διάγραμμα της ακρόπολης του Μυστρά. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

A: Εσωτερικός περίβολος

B: Εξωτερικός περίβολος

1: Πύλη κάστρου

2: Βίγλες

3: Κινστέρνες

4: Φρουραρχείο

5: Οικίες και κτίσματα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της φρουράς

Η απότομη πλαγιά, στη οποία βρίσκεται ο Μυστράς, δεν επιτρέπει την κατασκευή ευθειών και άνετων δρόμων. Οι ελισσόμενοι κύριοι δρόμοι αλλάζουν συνεχώς κατεύθυνση και προσανατολισμό, ποτέ δεν τέμνονται κατά ορθή γωνία και παρουσιάζουν μεγάλες κλίσεις¹⁵. Ο κύριος οδικός άξονας του οικισμού ονομαζόταν δεσποτική ή μέση οδός. Γύρω της αναπτυσσόταν ένα σύμπλεγμα δρόμων «άμφοδοι», «ρύμαι», «στενωποί» ή «κλίμακες», που ήταν ακανόνιστες, δαιδαλώδεις, με μεταβλητό πλάτος¹⁶. Ιδιαίτερα στο Μυστρά οι απότομες κλίσεις και οι στενοί λιθόστρωτοι δρόμοι δυσκόλευαν πολύ την κίνηση των κατοίκων, ιδίως κατά την μεταφορά μεγάλων φορτίων.

Η κυκλοφορία γίνεται, όπως συνήθως στις πόλεις-κάστρα, με ανηφορικά καλντερίμια (λιθόστρωτα δρομάκια), που οδηγούν στις πύλες της πόλης, στα σημαντικά δημόσια κτίρια, αλλά και στα σπίτια. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 1,5 έως 3,5 μέτρα. Από αυτούς τους δρόμους διακλαδώνεται πλήθος μικρότερων που οδηγούν στις οικίες και σε άλλα οικοδομήματα. Η ελεύθερη διέλευση των διαβατών μέσα από ιδιωτικούς χώρους εξασφαλίζεται με την δημιουργία των «διαβατικών», θολοσκέπαστων δηλαδή κοινόχρηστων χώρων, στο ισόγειο των οικιών. Την κίνηση διευκολύνουν και οι «φαλτσογωνίες» (εικ.7), αποτμημένες γωνίες στα κατώτερα τμήματα των σπιτιών, που διαπλατώνουν κατά τόπους το δρόμο.

¹⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα. 1992. *Η ΕΡΕΠΩΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ*

¹⁶ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ. *Πολεοδομία Των Μεσοβυζαντινών Και Υστεροβυζαντινών Πόλεων*. (Δελτίο ΧΑΕ 20 (1998) Περίοδος Δ. Αθήνα 1999.

Εικ.7: Οι «φαλτσογωνίες» στα ισόγεια των κτιρίων διευκολύνουν τη διακίνηση των αγαθών. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Οι στενοί δρόμοι πήγαιναν λοξά προς την κατωφέρεια και γι' αυτό τα σπίτια ήταν προσανατολισμένα με άξονα προς την πλαγιά.¹⁷ Ένας κεντρικός άξονας κυκλοφορίας ξεκινά στα νοτιοδυτικά της μητρόπολης και κάθετα προς την κλίση του λόφου, οδηγεί στην πύλη της Μονεμβασιάς, συνδέοντας την Κάτω με την Άνω Πόλη.¹⁸ Από τη βασική αυτή αρτηρία ξεκινούσαν στενά, λιθόστρωτα δρομάκια που διείσδυναν στην περιοχή των οικιών και περνούσαν μέσα από τον οργανισμό τους, στη στάθμη των ισογείων τους, με τη μορφή διαβατικών (εικ.8 & 9).

¹⁷ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

¹⁸ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: .ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα. Επιστημονική Επιμέλεια: Στέφανος Σίνος. σελ 55-78, ΑΘΗΝΑ 2009,

Εικ.8 και Εικ. 9: Διαβατικά.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και Γαλανού Κατερίνα.

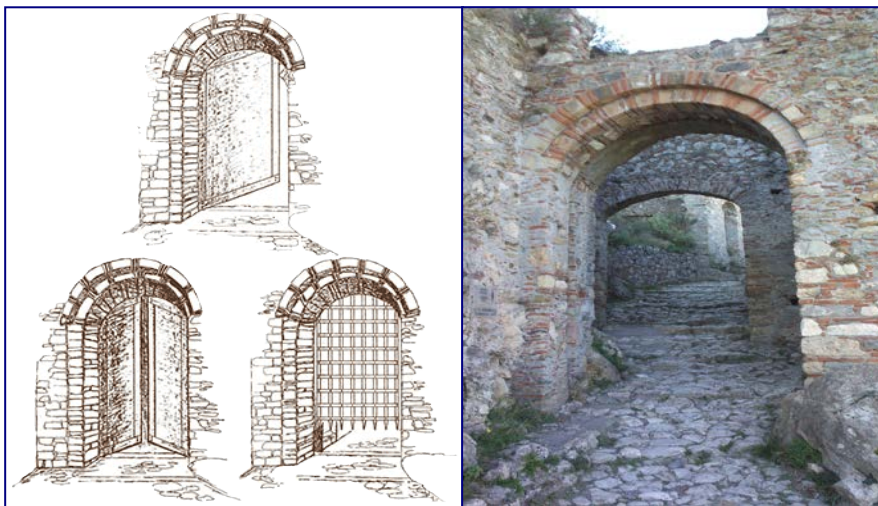
Μία άλλη κεντρική αρτηρία ξεκινούσε από τη περιοχή της Μαραμαράς και οδηγούσε στην Άνω Πύλη. Ακόμα μια κεντρική αρτηρία ανηφορίζει το λόφο, ανάμεσα στις δύο προηγούμενες. Από τους κύριους αυτούς δρόμους διακλαδιζόταν άλλοι μικρότεροι, πολλές φορές με τη μορφή διαβατικών ή απλά κατέληγαν σε αδιέξοδα. Από το νοτιότερο άκρο του οικισμού, στη θέση της εσωτερικής πύλης την μονής Περιβλέπτου, κάτω από το βράχο, ανηφόριζε για τη μονή της Παντάνασσας, πλάγια προς τη κλίση του λόφου με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά και κατέληγε στη πίσω νότια πύλη¹⁹. Ένας ακόμη δρόμος, ξεκινούσε από τη μονή Βροντοχίου στο βόρειο άκρο της Κάτω Πόλης, πίσω από το ιερό των Αγίων Θεοδώρων, επίσης πλάγιος προς την κλίση του εδάφους, με κατεύθυνση προς την Παντάνασσα. Ο δρόμος αυτός περνούσε από ένα διαβατικό πάνω από

¹⁹ Ο.Π. 15

τους Αγίους Θεοδώρους και από ένα δεύτερο διαβατικό στη συμβολή του με το δρόμο προς το παλάτι.

Η είσοδος στην πόλη του Μυστρά πραγματοποιείται από δύο πύλες, μία στην Άνω και μία στην Κάτω Χώρα. Υπάρχουν άλλες δύο πύλες, η Πύλη του Ναυπλίου και η Πύλη της Φυλακής, οι οποίες σήμερα παραμένουν κλειστές. Οι πύλες διευκολύνουν την είσοδο στην πόλη, αλλά και την κυκλοφορία μέσα σε αυτή. Η ασφάλεια της πόλης επιβάλλει και μικρού μεγέθους πύλες, ώστε να αποτρέπεται η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού στρατιωτών κατά τη διάρκεια επιθέσεων και πολιορκιών. Οι πύλες κλείνουν με μία ή δύο ξύλινες θύρες, οι οποίες φέρουν μεταλλική επένδυση, ή με σιδερένια καταρρακτή καγκελόπορτα (σιδερόπορτα)

Εικ. 10: Τύποι Πυλών – Πύλη της Μονεμβασίας
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Γαλανού Κ.

Ο πολεοδομικός ιστός του Βυζαντινού Μυστρά, προβάλλει τη σύνθετη λειτουργία του μέσα σε ένα πλέγμα λιθόστρωτων οδών, αρκετά στενών και φιδογυριστών και τις περισσότερες φορές πολύ ανηφορικών, διαμορφωμένων με αναβαθμούς, όπου αρχοντικά και μικρά σπίτια συνυπάρχουν στις ίδιες γειτονίες με εκκλησιαστικά κτίρια και καταστήματα.

2.2. Νομικό Πλαίσιο – Χρήσεις Γης

Η δημιουργία των νέων ή η επέκταση των παλαιών βυζαντινών πόλεων έχει γίνει είτε οργανικά, είτε δυναμικά. Ενώ πραγματοποιήθηκε χωρίς προηγούμενο σχεδιασμό, είναι εμφανής ο σεβασμός ορισμένων νόμων ή συνηθειών, που προσέδωσαν στο σύνολο κάποια λειτουργικότητα και λογική²⁰. Ειδικές νομοθετικές διατάξεις ρυθμίζουν την οικοδόμηση των οικιών και γενικότερα των κτιρίων στο Βυζάντιο. Αφορούν, μεταξύ άλλων, στον αριθμό των ορόφων, στις αποστάσεις των κτισμάτων, στην παρεμπόδιση της θέας - (όμως αν προσέξει κανείς το συγκρότημα μερικών μεγάλων και σημαντικών οικιών του Μυστρά, θα προσέξει ότι, την θέα του απέκλειε τελείως η Δυτική πτέρυγα του ανακτόρου των δεσποτών, που κτίσθηκε αργότερα)²¹ - στο χτίσιμο των εξωστών και των κλιμακωστών και περιλαμβάνουν ποινές για αυτούς που παρανομούν.

Η νομοθεσία απαγορεύει να εκβάλουν οι σωλήνες αποχέτευσης των οικιών σε πλατεία, δρόμο ή αγορά, αποκαλύπτοντας τη φροντίδα για τη δημόσια υγεία. Η αποχέτευση στις βυζαντινές πόλεις συχνά οργανώνεται με ένα σύστημα συνδυασμού ιδιωτικών και δημόσιων υπονόμων αγωγών. Στις πόλεις-κάστρα όμως, όπου η μορφολογία του εδάφους δεν ευνοεί την οργάνωση αποχετευτικού δικτύου το, πρόβλημα αντιμετωπίζεται μεμονωμένα: Κάποιες έχουν το δικό τους βόθρο, ενώ σε άλλες τα λύματα διοχετεύονται ελεύθερα στο χώρο. Από το αποχετευτικό δίκτυο της πόλης έχουν αποκαλυφθεί μόνο ο μικρός αγωγός του νεροχύτη των Παλατιών και ένα πήλινο κανάλι στα Νότια και Ανατολικά της Οδηγήτριας.

Αν και κάποια εργαστήρια λειτουργούν στο εσωτερικό των σπιτιών, οι εγκαταστάσεις που ρυπαίνουν το περιβάλλον και είναι επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία ή απαιτούν μεγάλες ποσότητες νερού, (π.χ. τα κεραμοποιεία, τα

²⁰ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ. *Πολεοδομία Των Μεσοβυζαντινών Και Υστεροβυζαντινών Πόλεων*. (Δελτίο ΧΑΕ 20 (1998) Περίοδος Δ. Αθήνα 1999.

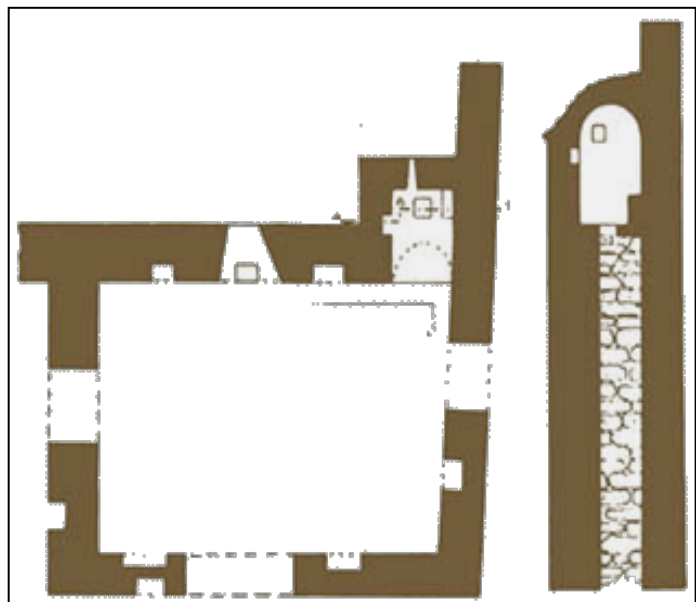
²¹ Ο.Π.

σιδηρουργεία, τα ναλουργεία και τα γυψαρεία ή γυψοκοπεία)²², μεταφέρονται έξω από τα τείχη Η καταστρατήγηση γενικών διατάξεων που είχαν σχέση με τον χώρο της πόλεως είναι εμφανέστερη στο ζήτημα των τάφων²³. Ενώ υπήρχαν πάντοτε οι παλαιοί απαγορευτικοί νόμοι, όπου απαγόρευαν τους εντός των πόλεων ενταφιασμούς αλλά και στο εσωτερικό των ναών, με εξαίρεση το χώρο του νάρθηκα του καθολικού των μονών²⁴. Σταδιακά, υπερίσχυσαν οι χριστιανικές συνήθειες και τέλος επετράπησαν και οι εντός των πόλεων ταφές, με αποτέλεσμα να γεμίσουν οι ελεύθεροι χώροι με τάφους καθώς επίσης οι τάφοι επεκτάθηκαν σε όλο τον κυρίως ναό, αλλά ακόμα και στα κωδωνοστάσια.

Εικ. 11: Αποχωρητήριο Μυστριώτικης οικίας, που διαθέτει σπή φωτισμού και αερισμού.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Εικ. 12: Κάτοψη και τομή δωματίου με αποχωρητήριο από οικία του Μυστρά.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

²² Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

²³ ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ. Στοιχεία Οργάνωσης Του Καθημερινού Βίου Σε Ένα Υστεροβυζαντινό Πολεοδομικό Σύνολο. Ύδρευση, Αποχέτευση και Ενταφιασμός Στο Μυστρά, 17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997.

²⁴ Ο.Π

3. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

3.1. Λειτουργική Διάρθρωση Κτισμάτων (Δημοσίων – Ιδιωτικών Κτιρίων, Ναών)

Στις βυζαντινές πόλεις ζει τόσο η αριστοκρατία, όσο και ο απλός λαός, αλλά δεν έχει αποσαφηνιστεί, αν υπάρχουν ξεχωριστές συνοικίες για τους πλούσιους²⁵. Η αριστοκρατία κατοικεί σε μεγάλα αρχοντικά, τα περισσότερα είναι κτισμένα στην Άνω Χώρα αν και επιβλητικές οικίες αρχόντων δεν απουσιάζουν ούτε από την Κάτω Χώρα.

Κάποιες κατοικίες σώζονται σε καλή κατάσταση και αποτελούν «εύγλωττη» μαρτυρία της ποιότητας της ζωής που παρείχαν. Διαθέτουν ισόγειο και έναν ή πιο σπάνια δύο ορόφους. Οι χώροι κατοίκησης βρίσκονται στον όροφο, ενώ οι βοηθητικοί στο ισόγειο. Βασικό πυρήνα των οικοδομημάτων του Μυστρά αποτελεί το κτίσμα με ισόγειο και μονόχωρο όροφο. Η προσθήκη δωματίων ή ολόκληρων οικιστικών μονάδων, ακόμα και πύργων, σε αυτόν τον πυρήνα είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία οικιών ποικίλης μορφής.

Στις βυζαντινές Μυστριωτικές οικίες το ισόγειο προορίζεται για βοηθητικές υπηρεσίες, (σταβλισμό ζώων, αποθήκευση, μαγείρεμα), σπανιότερα εκεί διαμορφώνεται κάποιο εργαστήριο ή μαγαζί, με στενά ανοίγματα αντί για παράθυρα, για λόγους ασφαλείας, συχνά ένα μέρος του ισογείου, καμαροσκέπαστο, χρησίμευε για πέρασμα στους διαβάτες, το «διαβατικό». Είναι χτισμένο έτσι ώστε να εξυπηρετεί αμυντικές ανάγκες: οι τοίχοι του είναι παχείς, στερεοί και συχνά εφοδιασμένοι με τοξικές θυρίδες²⁶. Ο μεσόπατος, χαμηλός όροφος πάνω από το ισόγειο, όπου υπάρχει, καλύπτει ποικίλες ανάγκες. Τέλος ο τρίκλιнос διαμορφωμένος στον τελευταίο όροφο ως μία μεγάλη ενιαία αίθουσα, χρησιμοποιείται για φαγητό, ύπνο και παραμονή, με παράθυρα γύρω-γύρω,

²⁵ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

²⁶ ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ. Στοιχεία Οργάνωσης Του Καθημερινού Βίου Σε Ένα Υστεροβυζαντινό Πολεοδομικό Σύνολο. Ύδρευση, Αποχέτευση και Ενταφιασμός Στο Μυστρά, 17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997.

μεγάλα και με πολλές κόγχες ή άλλα αφιδώματα που χρησίμευαν για ντουλάπια. Δεν φέρει μόνιμα χωρίσματα· πιθανώς χρησιμοποιούνταν ευτελή υλικά «φαλσωμάτων ή φάλσεων - ξύλινα χωρίσματα» για τη δημιουργία επιμέρους διαμερισμάτων. Συχνά οι τρίκλινοι διαθέτουν και ηλιακούς (εξώστες) προς τη πλευρά με θέα.

Εικ 13: Η εστία και τα αποθηκευτικά ερμάρια αποτελούν απαραίτητο στοιχείο του βυζαντινού σπιτιού.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Στον εξοπλισμό των κατοικιών αντανακλάται και η κοινωνική κατάσταση των ιδιοκτητών τους. Τα σπίτια, των όποιων οι ιδιοκτήτες ανήκαν σε οικονομικά ανώτερη τάξη, ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα ως προς το μέγεθος, τις ανέσεις και την πολυτελή τους διακόσμηση τους, με τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα. Από την άλλη δυο ή περισσότερες φτωχές οικογένειες μοιράζονται μεταξύ τους μία οικία. Τέλος οι πλούσιες οικογένειες διαθέτουν πολλά και πολυτελή έπιπλα και σκεύη, σε αντίθεση με τους φτωχούς των οποίων η οικοσκευή καλύπτει τις στοιχειώδεις ανάγκες. Στις πλουσιότερες μυστριωτικές οικίες έχουν εντοπιστεί νεροχύτες και αποχωρητήρια, πράγμα που αποδεικνύει και την υψηλή ποιότητα ζωής στην ξεχωριστή αυτή πόλη.

Τα παλάτια περιλαμβάνουν ένα σύνολο διαμερισμάτων με διάφορες χρήσεις (κοιτώνες, χώροι εστίασης, υποδοχής, άσκησης της διοίκησης και

αποθήκευσης)²⁷ επίσης διαθέτουν πύργους. Ιδιαίτερη εντύπωση, όμως, με το μέγεθος τους και τη μνημειακή εμφάνιση τους προκαλούν και ορισμένες από τις οικίες της καστροπολιτείας, – συνηθίζεται στις εξαιρετικά πολυτελείς και πλούσιες κατασκευές η επένδυση των εσωτερικών τοίχων τους με ορθομαρμάρωση, η οποία συχνά φέρει ανάγλυφες ζώνες στα υψηλότερα σημεία της, οι οποίες πιθανότατα φιλοξενούσαν κάποιες από τις αριστοκρατικές οικογένειες, του δεσποτάτου²⁸. Ξεχωρίζουν ανάμεσα τους, το ΠΑΛΑΤΑΚΙ στην Άνω Χώρα και τα αρχοντικά του Λασκαράκη και του Φραγκόπουλου στην Κάτω Χώρα.

²⁷ Ο.Π. 14

²⁸ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ Μυστράς: Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο (27 Φεβρουαρίου 1994). σ. 9-13.

3.2. Κατασκευαστικά Ζητήματα

3.2.1. Τα Σπίτια

Τέσσερις είναι οι κύριοι τύποι των μεγάλων σπιτιών. Ο πρώτος είναι ο απλούστερος και ο συνηθέστερος, με δύο πατώματα, χωρίς πύργο. Ο δεύτερος έχει στην πρόσοψη “ηλιακόν”, που βλέπει προς τη κοιλάδα. Ο τρίτος και ο τέταρτος αντιπροσωπεύουν πραγματικά αρχοντικά σπίτια, με πύργο που παραστέκει προστατευτικά το σπίτι. Το κτίριο στηρίζεται σε σύστημα μεγάλων τόξων και στο ισόγειο και στον όροφο. Με το σύστημα αυτό οι υπόλοιποι τοίχοι που γεμίζουν τα τόξα μπορούν να γίνουν λεπτότεροι με αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους της κατασκευής, το κτίριο μπορεί να πατήσει στερεότερα στο ανώμαλο και άνισο ύψους έδαφος και δημιουργούνται εικαστικές αξίες που δίνουν εκφραστικότητα στο κτίριο. Ακόμη όλα τα ανοίγματα είναι τοξωτά, ή περιβάλλονται από τοξωτό υπέρθυρο. Έτσι το τόξο αποτελεί το κύριο θέμα στα σπίτια του Μυστρά. Η στέγη ήταν πάντα δίρριχτη, γιατί η ημικυλινδρική θα ήταν πολύ βαριά, ενώ το βαρύ χειμωνιάτικο κλίμα δεν επέτρεπε δώματα.

Εικ. 14: Δοκοθήκες: οπές στους τοίχους, όπου στερεώνονταν μεγάλα δοκάρια, πάνω στα οποία τοποθετούνταν τα ξύλινα πατώματα.

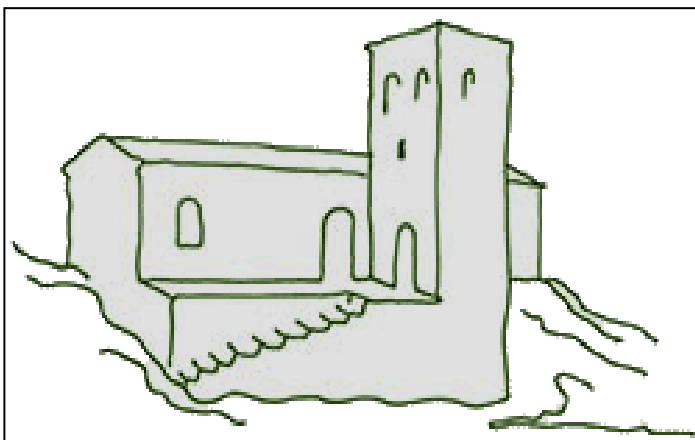
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 15: Αποτυπώματα ξυλοδεσιών για την ενίσχυση της τοιχοποιίας.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Το ΠΑΛΑΤΑΚΙ στην Άνω Χώρα και τα αρχοντικά του Λασκαράκη και του Φραγκόπουλου στην Κάτω Χώρα, είναι κάποια από τα σπίτια που σώθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση. Το Παλατάκι στη σημερινή του μορφή είναι το πιο σύνθετο σπίτι του Μυστρά, γιατί αποτελείται από δύο κτίρια διαφορετικής εποχής: το βόρειο με τον πύργο είναι το παλαιότερο και το νότιο είναι το μεταγενέστερο. Αποτελείται από τρία πατώματα, αλλά το παλαιότερο τμήμα έχει μεγάλα παράθυρα μόνο στο δεύτερο πάτωμα, ενώ στο ισόγειο και στο μεσαίο, που είναι πολύ χαμηλό, έχει στενά ανοίγματα.

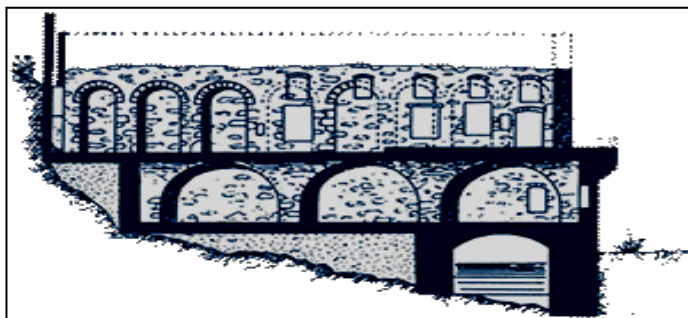
Εικ. 16: Αρχοντική κατοικία του Μυστρά.

Αρχοντικό (Παλατάκι).
Στα σπίτια του Μυστρά συχνά ενσωματώνονται πύργοι

Εικ. 16α: Αρχοντική κατοικία του Μυστρά. Αρχοντικό (Παλατάκι). Πηγή: ethnos.gr.

Αξιόλογο είναι και το σπίτι το λεγόμενο «του Φραγκόπουλου», κάτω από την Παντάνασσα, προς τη Περίβλεπτο. Στη Βορεινή πρόσοψη του, πάνω από τον ηλιακό έχει δύο μεγάλα τοξωτά ανοίγματα· τα σημερινά ορθογώνια παράθυρα είναι κακή παλαιότερη αναστήλωση. Έχει υπόγεια στέρνα και η στέγη του ήταν δίρριχτη.

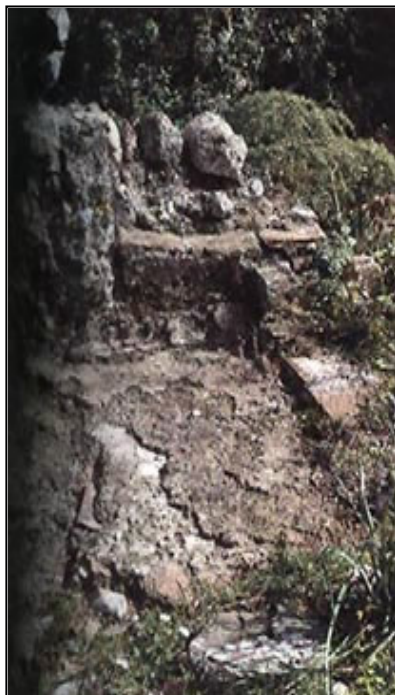
Εικ. 17: Η οικία "Φραγκόπουλου" στον Μυστρά, διαθέτει στέρνα για την εξασφάλιση του απαραίτητου νερού.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 17α: Ισόγειο οικίας
"Φραγκόπουλου".
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Ανάλογο είναι και το σπίτι, που λέγεται «του Λασκαράκη», κοντά στη Μητρόπολη. Το ισόγειο είναι μικρό με καμαρωτή στέγη, ίσως να ήταν στάβλος. Το πρώτο πάτωμα ήταν χαμηλό και είχε μπροστά μεγάλο ημικυκλικό άνοιγμα· πάνω από αυτό σχηματιζόταν εξώστης «ηλιακός»²⁹.

Εικ. 18: Στις δεξαμενές χρησιμοποιείται ένα πολύ ισχυρό κονίαμα με τριμμένο κεραμίδι, που ονομάζεται κουρασάνι.

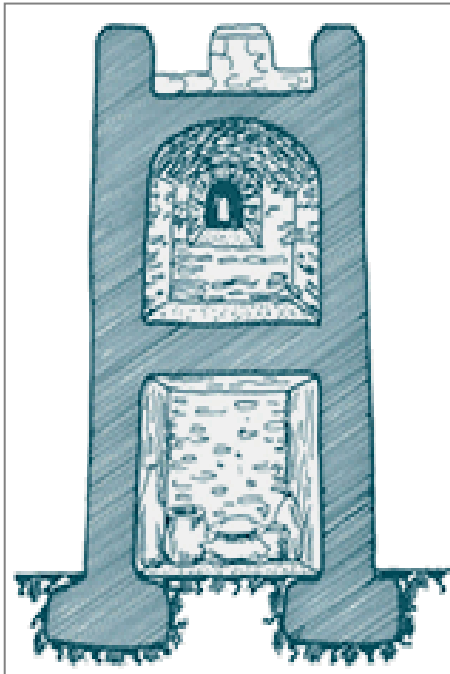
Κρήνη στο πλάτωμα των παλατιών.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

²⁹ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

3.2.2. Οι Πύργοι

Οι πύργοι αποτελούνται από δύο ή περισσότερα επίπεδα. Το ισόγειο χρησιμεύει ως αποθήκη ή ως χώρος διαμονής στρατιωτών. Από τους ορόφους και το δώμα οι στρατιώτες αμύνονται, χρησιμοποιώντας τον προσωπικό τους οπλισμό, αλλά και πολεμικές μηχανές, όπως οι «βαλλίστρες» (είδος μεγάλου τόξου που χρησιμοποιούσαν στην πολιορκία μιας πόλης) και οι «καταπέλτες».

Εικ. 19: Πύργοι πάνω στη περίβολο. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

3.2.3. Οι Τάφοι και Τα Οστεοφυλάκια

Ο συνηθέστερος τύπος τάφων είναι φυσικά ο υπόγειος κτιστός, με τοιχώματα από λίθους και πλίνθους ή από λίθινες ή πήλινες πλάκες και λιθοπλινθοδομή, και η κάλυψη τους γινόταν με μία λίθινη πλάκα. Ένας άλλος τύπος τάφου είναι ο καμαροσκεπής, επίσης και αυτός είναι κατασκευασμένος από λιθοπλινθοδομή. Στη οροφή του αφήνεται μία μικρή οπή η οποία φράζεται με μαρμάρινη ή σχιστολιθική πλάκα. Επίσης υπάρχει και ο σκαπτός στο χώμα τάφος, χωρίς κτιστά τοιχώματα ή με τα όρια διαμορφωμένα στοιχειωδώς με πλάκες ή πέτρες κάθετα τοποθετημένες στο χώμα³⁰.

Η κατασκευή ειδικών χώρων για τη συγκέντρωση των οστών ήταν απαραίτητη σε μία υστεροβυζαντινή πολιτεία, ο ζωτικός χώρος της οποίας ήταν περιορισμένος εντός των τειχών. Τυπολογικά τα οστεοφυλάκια δεν διαφέρουν από τους καμαροσκεπαστούς τάφους. Οι διαστάσεις τους όμως είναι μεγαλύτερες, εφόσον πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για μεγαλύτερο διάστημα.

3.2.4. Οι Ναοί

Στους ναούς εφαρμόζονται ποικίλοι αρχιτεκτονικοί τύποι, με κυρίαρχο το λεγόμενο «μεικτό τύπο», που δημιουργήθηκε στον Μυστρά, ο οποίος συνδυάζει το ρυθμό της τρίκλιτης βασιλικής στο ισόγειο με αυτόν του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με πέντε τρούλους, στο υπερώο («γυναικωνίτης»), το οποίο ονομάζεται και «περίπατος» και προορίζεται πιθανότατα για τα μέλη της άρχουσας τάξης του Μυστρά.

Ο πρώτος ναός αυτού του τύπου που χτίζεται στην καστροπολιτεία, είναι η Οδηγήτρια (Αφεντικό) το 1310 περίπου, για να ακολουθήσει έναν αιώνα σχεδόν αργότερα η Παντάνασσα το 1428. Στον ίδιο τύπο ανήκει και ο Άγιος Δημήτριος, η Μητρόπολη, στην τελική του μορφή. Στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα, οι ναοί της Αγίας Σοφίας και της Περιβλέπτου, κτίζονται στο ρυθμό του δίστυλου

³⁰ ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ. Στοιχεία Οργάνωσης Του Καθημερινού Βίου Σε Ένα Υστεροβυζαντινό Πολεοδομικό Σύνολο. Ύδρευση, Αποχέτευση και Ενταφιασμός Στο Μυστρά, 17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997.

σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, ενός αρχιτεκτονικού τύπου ευρύτατα διαδεδομένου στον ελλαδικό χώρο. Στον ίδιο τύπο ανήκει και ο ναός της Ευαγγελίστριας, κτίσμα των αρχών του 15ου αιώνα. Πρόκειται για ναούς σε σχήμα τετραγώνου, στην οροφή των οποίων τέσσερις καμάρες διασταυρώνονται και σχηματίζουν το σημείο του σταυρού. Στο κέντρο της οροφής υψώνεται ο τρούλος, ο οποίος στηρίζεται, με τη μεσολάβηση τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων, δυτικά σε δύο κίονες και ανατολικά σε δύο πεσσούς, που φέρουν και το μαρμάρινο τέμπλο των ναών.

Στο σπανιότερο αρχιτεκτονικό τύπο του οκταγωνικού ναού ανήκει η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, κτισμένη λίγο πριν από το 1296, από τις παλαιότερες στον Μυστρά. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από τον ιδιαίτερα μεγάλο τρούλο, ο οποίος στηρίζεται μέσω οκτώ σφαιρικών τριγώνων σε οκτώ τόξα, τα οποία σχηματίζουν οκτάγωνο.

3.2.5. Τα Παρεκκλήσια

Εκτός από τις μεγάλες εκκλησίες υπάρχουν στον Μυστρά σκόρπιες είκοσι τουλάχιστον μικρές: τα παρεκκλήσια, ιδιωτικά με έντονο τον νεκρικό χαρακτήρα. Είναι μικροί καμαροσκέπαστοι χώροι, εκτός από ένα σταυρεπίστεγο – την Αγία Παρασκευή – με προσκτίσματα ή δεξαμενές και πάντα με πολλούς τάφους μέσα και γύρω, χρησιμοποιημένους πολλές φορές. Τα παράμερα αυτά κτίσματα έχουν καταρρεύσει σιγά-σιγά και μερικά σκεπάστηκαν από χώμα. Μόνο τα τελευταία χρόνια καθαρίστηκαν προσεκτικά από τις επιχώσεις και δυο αναστηλώθηκαν. Κάποια από αυτά τα παρεκκλήσια είναι: ο Άγιος Ιωάννης, ο Άγιος Γεώργιος, ο Άγιος Χριστόφορος, του παλατιού, του κάστρου, της Μητρόπολης, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Δημητρίου³¹.

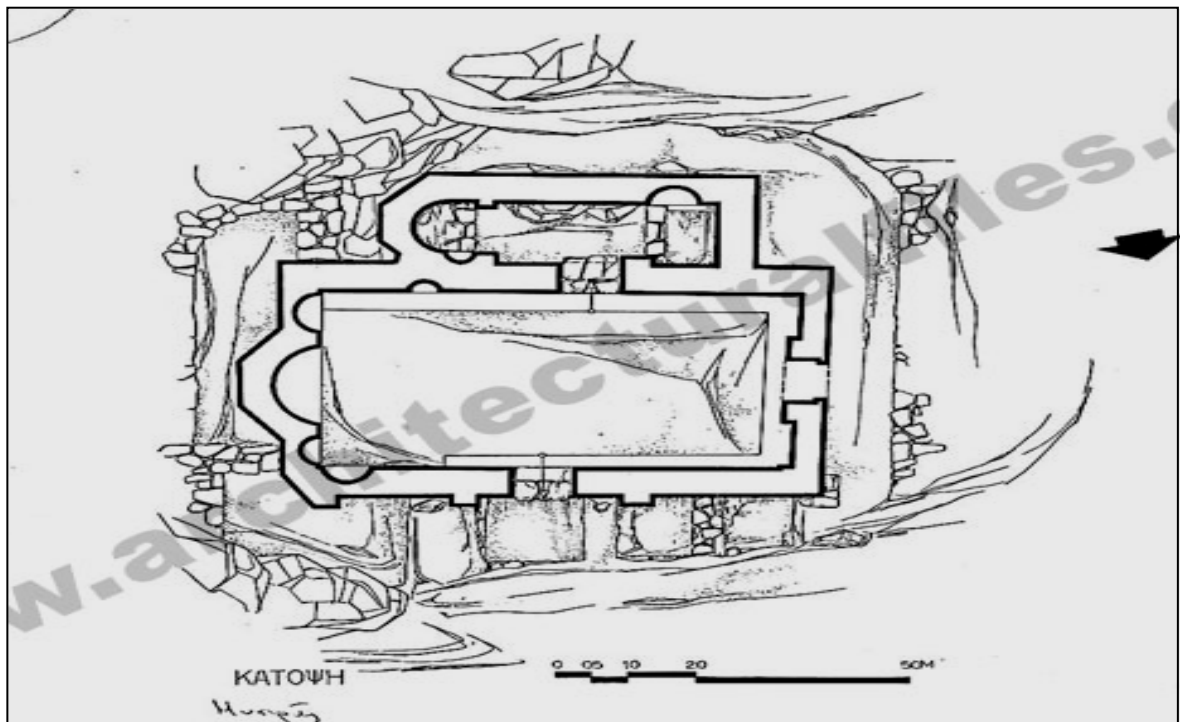
³¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992

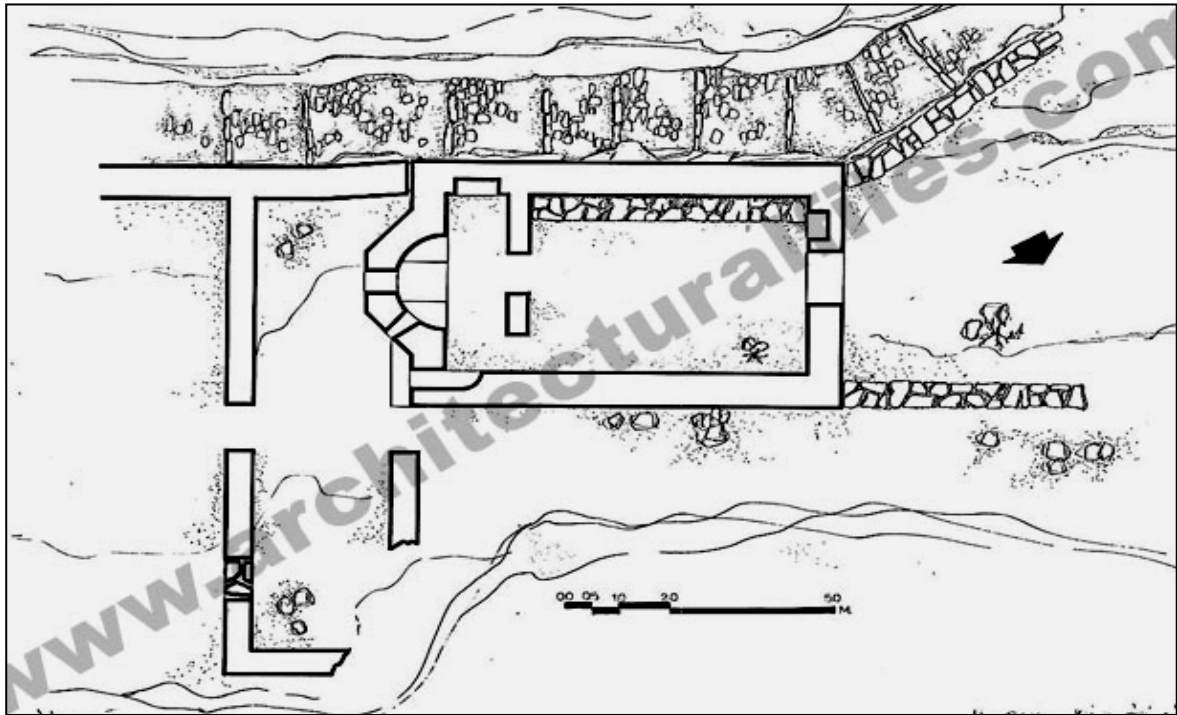
Εικ. 20 :Το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

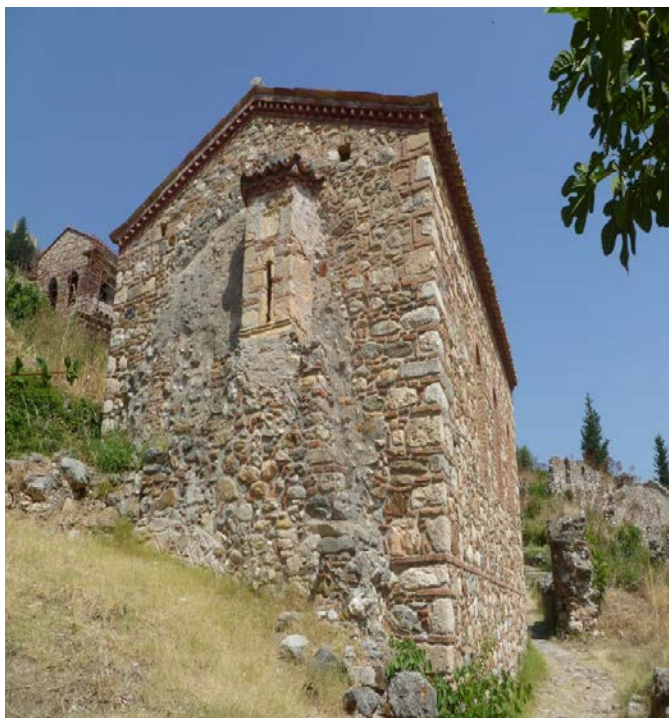
Εικ. 21: Το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου. Πηγή: 5^η Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 22: Παρεκκλήσι κάτω απ' το σπίτι του Φραγκόπουλου. Κάτοψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 22α: Παρεκκλήσι ΝΔ των Ανακτόρων. Κάτοψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com

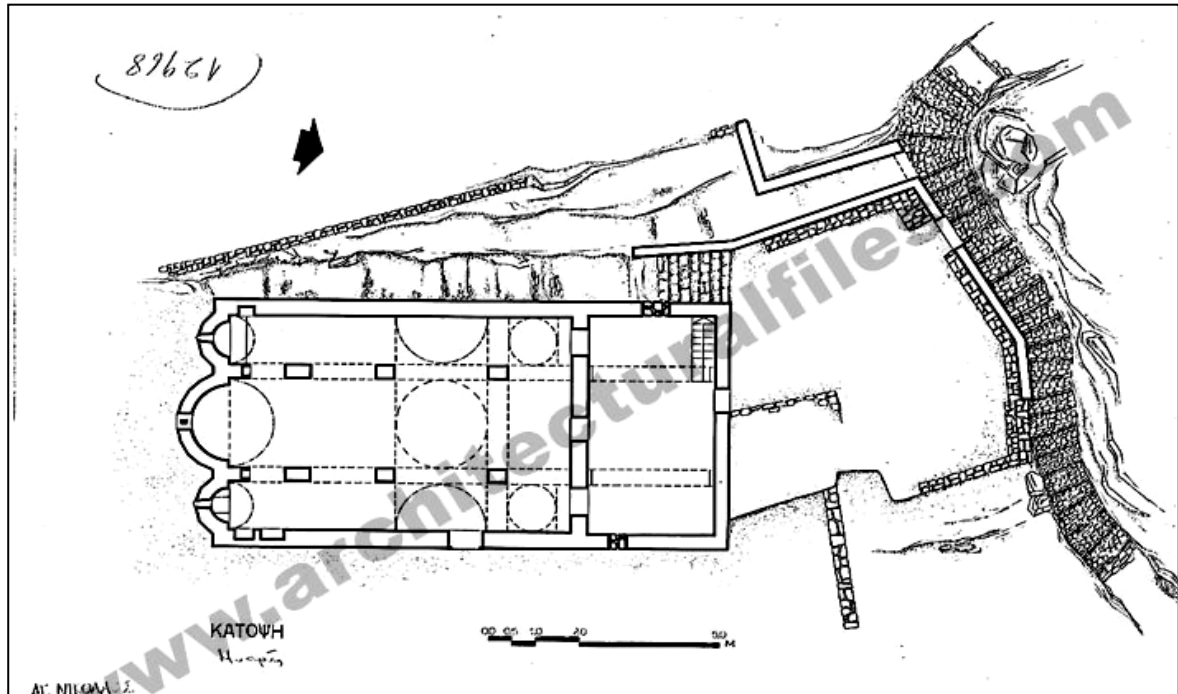
Εικ. 23: Παρεκκλήσι Αγ. Χριστόφορου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 24: Παρεκκλήσι Αγ. Χριστόφορου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Ο Ναός Του Αγίου Νικόλαου

Ο Άγιος Νικόλαος, στη συνοικία των Παλατιών, ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, με νάρθηκα στα Δυτικά, του οποίου η οροφή έχει καταπέσει, στα Νότια και Δυτικά έχει περίβολο. Ο ναός κτίστηκε με απλή λιθοδομή και με μικρό αριθμό πλίνθων κατά τόπους, ενώ εσωτερικά ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες, από τις οποίες διατηρείται μικρό μόνο μέρος. Χρονολογημένος στο 17^ο αιώνα, είναι ο μοναδικός ναός μεγάλων διαστάσεων, που οικοδομήθηκε στο Μυστρά μετά την παράδοση της Καστροπολιτείας στους Τούρκους το 1460.

Εικ. 25: Κάτοψη του Αγ. Νικολάου. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 26: Βόρειο Όψη Αγ. Νικολάου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

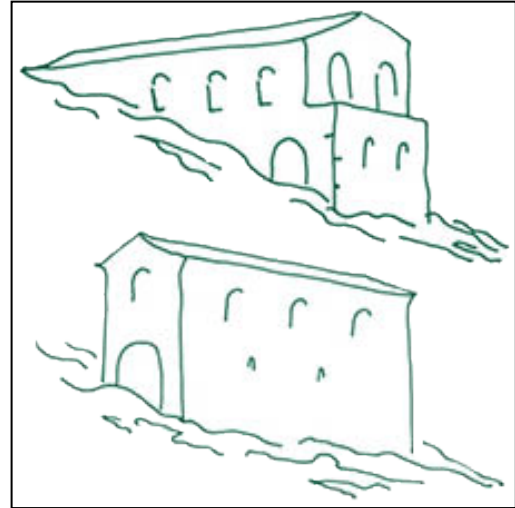
Εικ. 27: Το εσωτερικό του Αγ. Νικολάου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

3.3. Διαμόρφωση Των Όψεων (Δημοσίων - Ιδιωτικών Κτιρίων, Ναών)

Εικ. 28: Η γεωμορφολογία του Μυστρά επηρεάζει τη διάταξη των οικιών στο χώρο.

Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ

Το σχέδιο τους εξαρτάτε από διάφορους παράγοντες (π.χ. γεωμορφολογία, κλίμα κ.α.) με αποτέλεσμα να παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στη μορφή τους, ανά περιοχή και εποχή. Τα σπίτια ήταν προσανατολισμένα με άξονα προς την πλαγιά. Η γενική μορφή των σπιτιών καθορίστηκε απ' το ανώμαλο και ανηφορικό έδαφος του λόφου, κι από τον πολεοδομικό χαρακτήρα που πήρε ο Μυστράς³². Ανάλογα με τη θέση της μακράς τους πλευράς, κατά μήκος ή εγκάρσια στο πρηνές του απότομου λόφου του Μυστρά, οι οικίες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: τη στενομέτωπη και την πλατυμέτωπη³³.

Η πρώτη περιλαμβάνει τα σπίτια που η μακρά τους πλευρά βαίνει κάθετα στις ισούψεις καμπύλες του λόφου. Στις περιπτώσεις αυτές οι μακρές πλευρές εισχωρούσαν βαθιά στο πρηνές και αυτό απαιτούσε εκσκαφές και ισοπεδώσεις. Επιπλέον, οι υπόγειοι χώροι, που ήταν πάντα θολοσκέπαστοι, καταλαμβάνονταν

³² Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

³³ Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΕΚΒΜΜ). www.ekbmm.gr

εν μέρει από τον φυσικό βράχο και διέθεταν χώρους μόνο για τις υπόγειες δεξαμενές που συνέλεγαν τα νερά της βροχής.

Στις οικίες της δεύτερης κατηγορίας οι μακρές πλευρές τους είναι παράλληλες με την ανωφέρεια του λόφου, με αποτέλεσμα, η κατασκευή τους δεν απαιτούσε εκσκαφές, τα πατώματα ήταν πάντοτε ξύλινα, εκτός από την περίπτωση ύπαρξης διαβατικών, και τα υπόγεια είχαν μεγάλο εμβαδόν, όσο και του υπόλοιπου σπιτιού. Οι οικίες της πρώτης κατηγορίας είχαν καλύτερο προσανατολισμό, σε σχέση με της δεύτερης, γιατί τα ανοικτά παράθυρα στη βόρεια πλευρά τους επέτρεπαν στο αεράκι να δροσίζει τον τρίκλινο κατά τους θερινούς μήνες, ενώ τα παράθυρα της νότιας πλευράς επέτρεπαν να μπαίνει περισσότερος ήλιος κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Μια επιμέρους διαφοροποίηση των οικιών της δεύτερης κατηγορίας μπορεί να γίνει ανάλογα με το πώς συνδέεται ο πύργος με το κύριο σώμα της οικίας³⁴.

Τα σπίτια είχαν συχνά εξώστες, «ηλιακά», που εξείχαν σαν μπαλκόνια, ή σχηματίζονταν από το δώμα ενός μέρους του κάτω πατώματος. Και στις δύο περιπτώσεις το μέτωπο του ηλιακού που εξείχε, στηρίζεται σε μία σειρά από πολύ μικρά τόξα, τα οποία ήταν διακοσμητικά.

ΟΙ ΝΑΟΙ

Ιδιαίτερη προσοχή έδειξαν οι κτήτορες και οι τεχνίτες του Μυστρά στον εξωτερικό αρχιτεκτονικό διάκοσμο των ναών. Οι περισσότερες εκκλησίες έχουν κτιστεί σύμφωνα με το *πλινθοπερίκλειστο σύστημα* τοιχοποιίας, το οποίο χρησιμοποιείται στις εκκλησίες του ελλαδικού χώρου ήδη από το 10^ο αιώνα, οι λιθόκτιστοι ναοί επενδύονται από τετράπλευρες πέτρες, συνήθως από πωρόλιθο, τοποθετημένες σε παράλληλες σειρές κατά το *ισοδομικό σύστημα*, οι οποίες περιβάλλονται στις τέσσερις πλευρές τους από πλίνθους (τούβλα).

³⁴ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

Η διακοσμητική διάθεση των Βυζαντινών γίνεται ιδιαίτερα έντονη στα ψηλότερα σημεία των ναών και στην πλαισίωση των παραθύρων, όπου κυριαρχεί “ο κεραμοπλαστικός” διάκοσμος με την πλούσια θεματολογία και τη μεγάλη ποικιλία σχεδίων και μοτίβων που τον χαρακτηρίζει. Ιδιαίτερα φροντισμένη παρουσιάζεται η ανατολική όψη των ναών με τα κομψά μονόλοβα ή δίλοβα παράθυρα, τα τυφλά αψιδώματα (ψευδοπαράθυρα) και τα εντοιχισμένα μαρμάρινα ή πώρινα ανάγλυφα μέλη, εμπλουτισμένη με ποικίλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις τον εξωτερικό διάκοσμο των ναών συμπληρώνουν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ή ανάγλυφα, σε δεύτερη χρήση, προερχόμενα από την περιοχή της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης.

Εικ. 29: Άποψη των Ναών του Μυστρά. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

(Ανάλυση Επιλεγμένων Παραδειγμάτων)

4.1. Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Εικ. 30: Αποψη της Μητρόπολης. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Στη Βόρεια εσωτερική παρυφή του εξωτερικού τοίχου σχηματίστηκε το συγκρότημα των κτιρίων, τα οποία αποτέλεσαν τη Μητρόπολη. Έχει δύο εισόδους σήμερα: τη μια χαμηλή, από τη Νότια πλευρά, και μια από τη Δυτική αυλή που είναι μεγαλοπρεπέστερη και μεταγενέστερη (εικ.31). Η παλαιότερη οδηγεί ίσια προς τον γυναικωνίτη, που είναι στο ύψος του δρόμου, και προς μια στενή σκεπαστή σκάλα, αριστερά που κατεβαίνει στη Δυτική αυλή.

Εικ. 31: Εισόδους του Ναού από τη Δυτική αυλή. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εκεί στον Νότιο εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα της εκκλησίας, απέναντι σχεδόν από τη είσοδο, είναι εντοιχισμένη κτητορική επιγραφή σε ιαμβικούς τρίμετρους:³⁵

*Τὸν θεῖον οἶκον τόνδε καινουργεῖ πόθῳ / Κρήτης πρόεδρος εὐτελής Νικηφόρος / ἔχων ἀδελφὸν
Ἄαρὼν συνεργάτην / σκηπτροκρατοῦντος Αὐσόνων Ἄνδρονίκου / Παλαιολόγου σὺν Μιχαήλ
υἱεῖ. / Οἱ παριόντες τοιγαροῦν τούτοις λύσιν / εὐξασθε πολλῶν πταισμάτων πολυπλόκων, / σὺν
τε προβάτοις δεξιοῖς στῆναι τότε / ὅτε κρινεῖ σύμπασαν ὁ κριτής κτίσιν. + ἔτους ςω + (6900=
1291 / 2)*

Ο Νικηφόρος, λοιπόν, πρόεδρος Κρήτης και Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, φαίνεται πως μαζί με τον αδερφό του Ααρών, ανακαινίζει το ναό του Αγίου Δημητρίου, προσθέτοντας τον νάρθηκα.

Τέλος, μπαίνοντας στη εκκλησία θα δούμε χαραγμένο στην πρώτη κολόνα δεξιά, έναν απολογισμό του έργου του στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, χρονολογημένο στα 1311-12. Γενικότερα στους κίονες του

³⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

ναού, είναι χαραγμένες επιγραφές με κτηματολόγια και προνόμια που κατάφεραν να εξασφαλίσουν για τη Μητρόπολη ορισμένοι από τους πρώτους μητροπολίτες που εγκαταστάθηκαν στο Μυστρά.

Ο ναός, όπως είναι σήμερα, δεν διατηρεί την αρχική του μορφή της τρίκλιτης βασιλικής. Όπως συνηθίζονταν από αρχαιοπρέπεια να κτίζεται ο μητροπολιτικός ναός. Διακρίνουμε περισσότερες από μία φάσεις. Ο αρχικός ναός, που χωριζόταν σε δύο σειρές από τρεις κολόνες σε τρία μακροσκέπαστα κλίτη, με το μεσαίο ψηλότερο, πρέπει να οφείλεται πιθανότατα στον Μητροπολίτη Ευγένιο (1263 – προ του 1272) που απεικονίζεται στο διακονικό. Σ' επόμενη φάση ο Νικηφόρος προσθέτει τον καμαροσκέπαστο νάρθηκα (1286-1315). Αργότερα, κατά τον 15^ο αιώνα, ένας μητροπολίτης, που άφησε το όνομα του παντού, ο Ματθαίος, θέλησε να προσαρμόσει τη βασιλική στο σχέδιο του Αφεντικού και της Παντάνασσας. Γκρέμισε, λοιπόν τη στέγη του κυρίως ναού στο ύψος του σημερινού εσωτερικού γείσου με το βαθύ σκάλισμα, που έχει στη Δυτική πλευρά την επιγραφή «ὁ κτήτωρ μητρο(πολίτης) Λακεδαι(μο)νίας Ματθαίῳς»³⁶, και πρόσθεσε έναν επάνω όροφο με γυναικωνίτη, με τέσσερις καμάρες και πέντε τρούλους. Ο κεντρικός και μεγάλος τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς που στηρίζονται πάλι στη παλιά τοξοστοιχία (εικ.32). Έτσι, σήμερα ο ναός είναι κάτω βασιλική και πάνω σταυροειδής με τρούλο. Ο συνδυασμός αυτός δεν είναι συνηθισμένος στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, τον βρίσκουμε όμως στον Μυστρά τρεις φορές και στην τελειότερη του πραγματοποίηση, στο Αφεντικό.

Ο Ματθαίος κράτησε απέναντι στις τοιχογραφίες τη στάση που κράτησε ο Ρωμαίος διασκευαστής του Διονυσιακού θεάτρου στην Ακρόπολη, απέναντι στη ζωφόρο της σκηνής: της αποκεφάλισε! Έτσι όλη η σειρά του βίου του Ιησού, στη Νότια πλευρά του μεσαίου κλίτους, μένει ακέφαλη.

³⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

Εικ. 32: Ο τρούλος της Μητρόπολης. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Στο εσωτερικό της κεντρικής αγίδας του ιερού, ψηλά, φαίνεται καθαρά ως που έφτανε η παλιά εκκλησία και πως ήταν διαμορφωμένο το μεσαίο κλίτος. Είχε πυκνά παράθυρα, από όπου φωτίζονταν άπλετα η εκκλησία, κι ανάμεσα στα παράθυρα ήταν ζωγραφισμένες όρθιες μορφές προφητών. (εικ.33 & 34)

Εικ. 33: Μορφές προφητών στους τοίχους της Μητρόπολης. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 34: Μορφές προφητών στους τοίχους της Μητρόπολης. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Κάτω η γραμμή των πυκνών παραθύρων τονίζεται με μία σειρά οδοντωτό κόσμημα από τούβλο. Το ίδιο κόσμημα στεφανώνει την κορυφή των τρί πλευρων ασίδων και πλαισιώνει σε διπλή σειρά, τα τόξα, κάτω από τη στέγη. Το τύμπανο του τόξου του κεντρικού κλίτους στολίζεται με ένα δίλοβο παράθυρο ανάμεσα σε δύο εντοιχισμένες πλάκες: η μία έχει ανάγλυφα ζώα και σχηματοποιημένα κλαδιά (10^{ου} – 11^{ου} αιώνα) και η άλλη, η πιο σύγχρονη του ναού, έχει μόνο ψηφιδωτό κύκλο. Και οι δύο έχουν στη μέση κοίλωμα για να δεχθεί πήλινο διακοσμητικό πιάτο που δεν υπάρχει πια. Τη μονοτονία των τοίχων πάνω από τις πλάγιες ασίδες διακόπτουν δύο λευκές πλάκες τετράγωνες με ψηφιδωτό κόκκινο κύκλο. Αξιόλογο είναι και το δάπεδο του ναού με την πλάκα, με τον ανάγλυφο δικέφαλο αετό των παλαιολόγων, κάτω από τον τρούλο, πιθανότατα να είναι από τον 14^ο αιώνα.(εικ.35)

Εικ.35: Ναός Του Αγ. Δημητρίου. Το σημείο όπου ορκίστηκε ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα και panoramio.com

Ο ναός εξωτερικά είναι απλός, διακρίνονται όμως αρκετά καθαρά οι φάσεις της ιστορίας του. Το πιο ενδιαφέρον τμήμα είναι η Ανατολική όψη με τις ασίδες, που ανήκει σχεδόν ολόκληρη στην πρώτη περίοδο. Στον 15^ο αιώνα ανήκουν, μόνο τα δύο πλάγια τόξα στο ιερό με τα τετράγωνα παράθυρα, στο πάω όροφο. Ολόκληρη την εξωτερική πλευρά αυτή, από την βάση των παραθύρων και πάνω, την χαρακτηρίζει η εξαιρετικά επιμελημένη κατασκευή του τοίχου - ο ίδιος αρχαίος ισοδομικός τρόπος που ξεχωρίζει τις εκκλησίες

της Ελλαδικής σχολής από το β' μισό του 10^{ου} αιώνα και μετά. Η «πλινθοπερίκλειστη» αυτή τοιχοποιία - καλοπελεκτημένο αγκωνάρι το οποίο περιβάλλετε από μία σειρά τούβλα – δίνει την εντύπωση αυστηρού υπολογισμού, όπου δεν υπάρχει τίποτα το τυχαίο, ενώ τα θερμά χρώματα που εναλλάσσονται, ξεκουράζουν το μάτι.³⁷

Στη Νότια όψη ο πλινθοπερίκλειστος τρόπος εφαρμόζεται μόνο στα φέροντα μέλη ενώ στην τοξοστοιχία τα τούβλα είναι ζωγραφιστά πάνω σε σοβά. Στη Νοτιοανατολική γωνία είναι προσκολλημένο το καμπαναριό, κτίριο που μοιάζει με βαρύ πύργο· υψώνετε πάνω σε αρχικό παρεκκλήσι (εικ.36). Η Δυτική πρόσοψη στολίζεται με μία στοά από δύο πεσσούς, σκεπασμένη με δύο ημικυλινδρικές καμάρες, μάλλον από την εποχή του Ματθαίου³⁸. Η τοξοστοιχία αυτή, που θα τη ξαναβρούμε σε διάφορες μορφές σε όλες τις εκκλησίες του Μυστρά, προσδίδει εδώ με την αυστηρότητα της κάποιο βαρύ μεγαλείο στη είσοδο του ναού. Ο ίδιος Μητροπολίτης πρόσθεσε στο αριστερό άκρο της τοξοστοιχίας ένα μικρό επισκοπικό κτίριο που διαταράσσει την τάξη και τον ρυθμό της αρχικής πρόσοψης. Την απόδοση στον Ματθαίο βεβαιώνει το μονόγραμμα του κοντά στα παράθυρα σε ζωγραφιστή αποτίμηση πλίνθων.

Εικ. 36: Το καμπαναριό στη Νοτιοανατολική γωνία. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

³⁷ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

³⁸ Ο.Π.

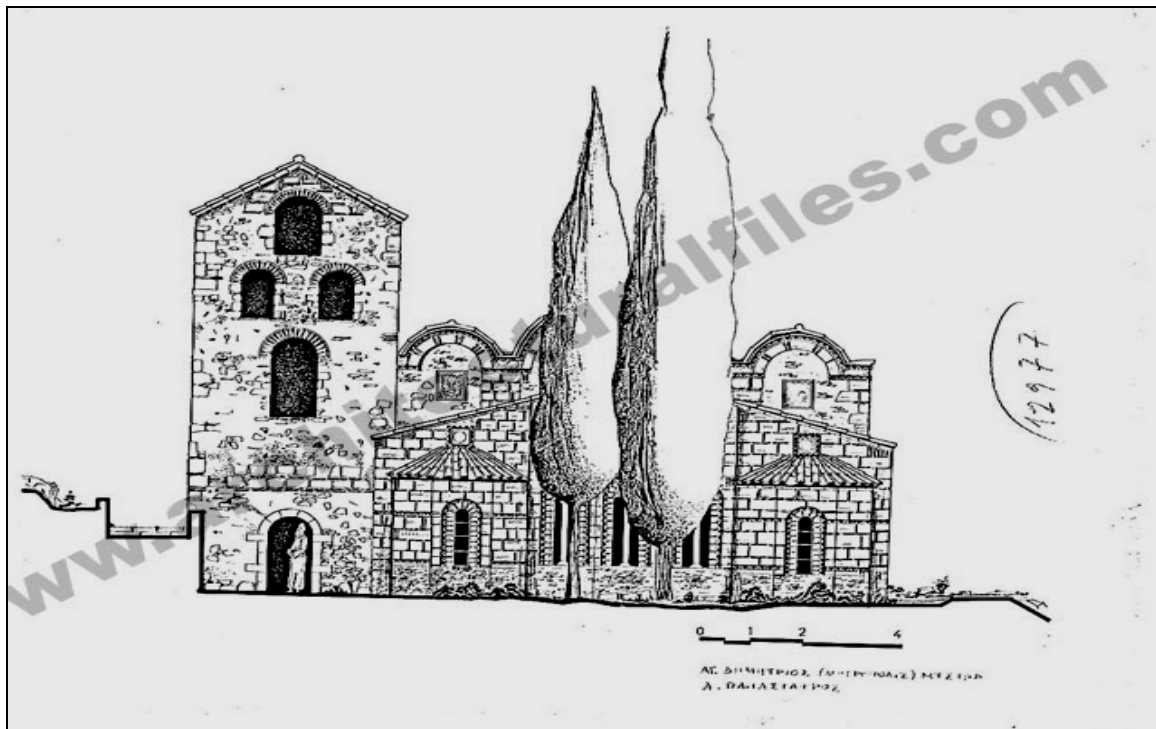

Στη Βόρεια πλευρά του ναού έχει προστεθεί μεταγενέστερα δεύτερη στοά που βλέπει σε μία πλακοστρωμένη αυλή, με θέα προς τη κοιλάδα του Ευρώτα. Η διαμόρφωση της σημερινής αυλής με τοξοστοιχίες στις τρεις της πλευρές, είναι της Τουρκοκρατίας, όπως μας πληροφορούν οι επιγραφές³⁹ (εικ.37).

Εικ. 37: Ανατολική όψη ναού. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

³⁹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

Εικ. 38: Νοτιοανατολική Όψη του ναού. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 39: Βορειοδυτική όψη του ναού. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

4.2. Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΚΑΙ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ (ΑΦΕΝΤΙΚΟ)

Κοντά στη Βορεινή γωνία του εξωτερικού τοίχου στέκουν οι δύο μεγαλύτερες κι επιβλητικότερες εκκλησίες του Μυστρά, οι Άγιοι Θεόδωροι και η Παναγία η Οδηγήτρια που ο λαός την αποκαλεί: το Αφεντικό. Οι Άγιοι Θεόδωροι, καθολικό ομώνυμης μονής, κτίστηκαν λίγο πριν το 1296 από τους μοναχούς Δανιήλ και Παχώμιο.

4.2.1. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ

Εικ.40: Άποψη των Αγίων Θεοδώρων. Πηγή: palioahrista.blogspot.gr

Η εκκλησία αυτή είναι από τις παλαιότερες του Μυστρά, ανήκει στον τύπο που λέγεται «σταυροειδής οκταγωνικός», γιατί ο μεγάλος τρούλος δεν στηρίζεται σε τέσσερα τόξα, που να σχηματίζουν τετράγωνο, όπως το συνήθη

τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς, αλλά σε οκτώ τόξα που διαγράφουν οκτάγωνο⁴⁰. Τα τέσσερα από τα οκτώ τόξα προεκτείνονται στις καμάρες που σχηματίζουν το σταυρό, ενώ τα άλλα τέσσερα – στις γωνίες – βαθαίνουν σε ημιχώνια. Με το σύστημα αυτό, το βάρος του μεγάλου τρούλου μεταβιβάζεται καταμερισμένο στους τοίχους. Η αρχική μορφή του τύπου πιθανόν έλκει την καταγωγή του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στις αρχές του 11^{ου} αιώνα τον συναντούμε τέλεια διαμορφωμένο στην Ελλάδα στον Όσιο Λουκά της Φωκίδας, στην Σωτήρα Λυκοδήμου ή Ρώσικη εκκλησία στην Αθήνα στο Δαφνί κ.α.

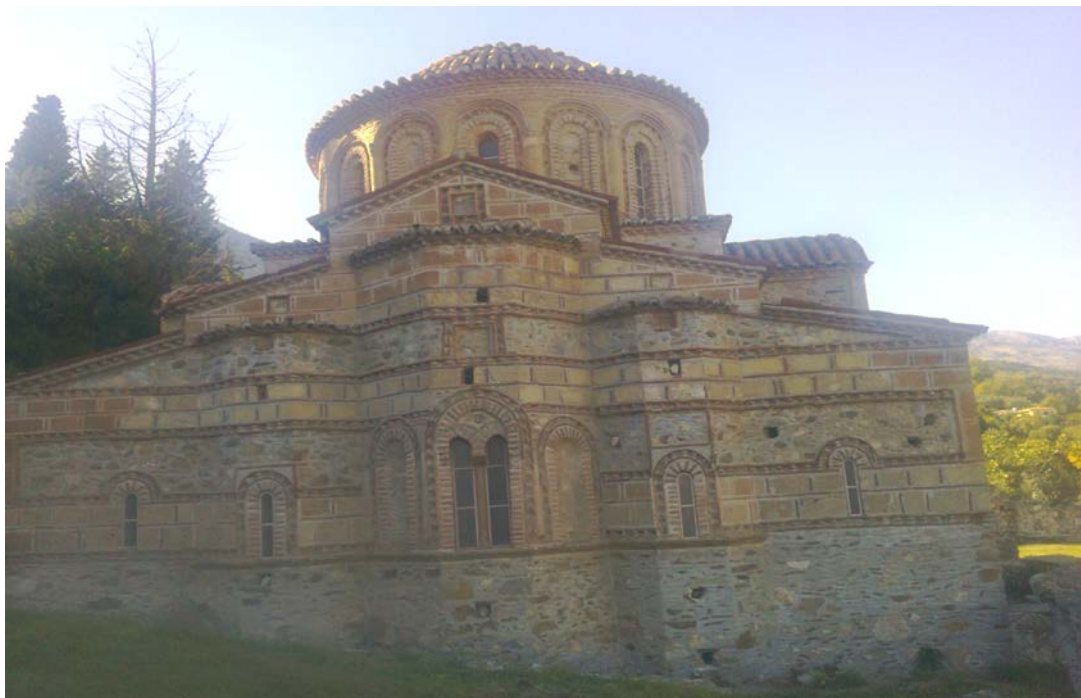
Εδώ ο **οκταγωνικός ναός** παίρνει όλα τα χαρακτηριστικά της «ελλαδικής» αρχιτεκτονικής. Καταργείται ο γυναικωνίτης, χρησιμοποιούνται παντού καμάρες αντί για σταυροθόλια και δεν υπάρχει νάρθηκας. Τέλος, τα στηρίγματα του τρούλου εδώ ενσωματώνονται σε έναν ενιαίο τοίχο, εκτός από τα δύο Δυτικά, που είναι κολόνες μαρμάρινες και που αποκτούν έτσι περισσότερη διακοσμητική σημασία. Το κύριο χαρακτηριστικό του τύπου μένει: ο τεράστιος τρούλος με το ψηλό τύμπανο που κυριαρχεί σε όλο το πλάτος, δημιουργώντας ένα μεγάλο κεντρικό χώρο, που αναπτύσσετε καθ' ύψος, και οι κεραίες του σταυρού που παίρνουν παραπληρωματική σημασία. Στην ενότητα του κεντρικού χώρου συντελεί και το ότι τα τέσσερα μικρά διαμερίσματα που σχηματίζονται ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού μένουν εντελώς χωριστά, γιατί τα δύο Δυτικά δεν επικοινωνούν με το ναό, ενώ τα δύο Ανατολικά δεν επικοινωνούν παρά μόνο έμμεσα με τον κυρίως ναό και δεν εμποδίζουν τις αναλογίες του κεντρικού χώρου. Η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων καλύπτεται με τοιχογραφίες που τη σκεπάζουν με τους θερμούς τόνους, από τη βάση ως τη κορφή των τόξων.

Εξωτερικά υπήρχε η δυσκολία του συνδυασμού του κυβικού όγκου του κτιρίου με τον τεράστιο σχετικά τρούλο, ξανακατασκευασμένο τώρα, που

⁴⁰ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

αποτελείται από ένα ψηλό τύμπανο με δεκαέξι στενά παράθυρα κι έναν πλατύ θόλο. Η λύση που ακολουθήθηκε εδώ είναι πρωτότυπη. Η Ανατολική όψη με τις χαμηλές και άβαθες τρίπλευρες ασίδες είναι χωρισμένη, από τη βάση του παραθύρου και πάνω, με οδοντωτές σειρές σε πέντε πλάγιες οριζόντιες ζώνες: οι τρεις έχουν πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία κι οι δύο θα είχαν επένδυση με σμαλτωμένα πλακίδια, πού δεν σώζονται. Με την εναλλαγή στις πολύχρωμες και απλές ζώνες δηλωνόταν έντονα ο οριζόντιος χαρακτήρας του κτιρίου. Η μετάβαση όμως από το ένα στοιχείο στο άλλο – από το κάτω κτίριο στον τρούλο – γίνεται με τις βαθμιδωτές στέγες που κορυφώνονται σε πυραμίδα πάνω από το ιερό, αφήνοντας έτσι ελεύθερες τις πλάγιες κεραίες του σταυρού. Είναι αξιοπρόσεκτο, ότι το μεσαίο αυτό παράθυρο της ασίδας είναι ψηλότερο από τα πλάγια, τα τυφλά, που είναι πάλι ψηλότερα από τα παράθυρα των πλάγιων ασίδων κι ότι έτσι οι κορυφές των παραθύρων που χαμηλώνουν προς τις άκρες σημαδεύουν γραμμή με κίνηση ανάλογη προς τις στέγες (εικ.2).

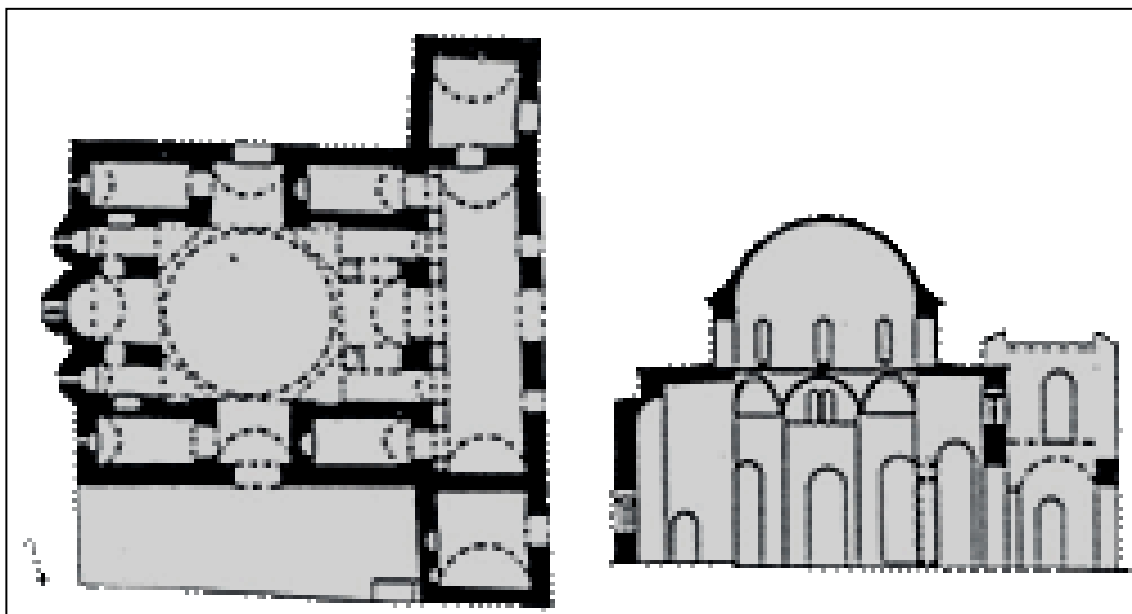

Εικ. 41: Η Ανατολική όψη. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Ανάλογος είναι ο τρόπος που εφαρμόστηκε και στη Δυτική πρόσοψη, που σκεπάζεται τώρα από ένα λίγο μεταγενέστερο νάρθηκα με διώροφα

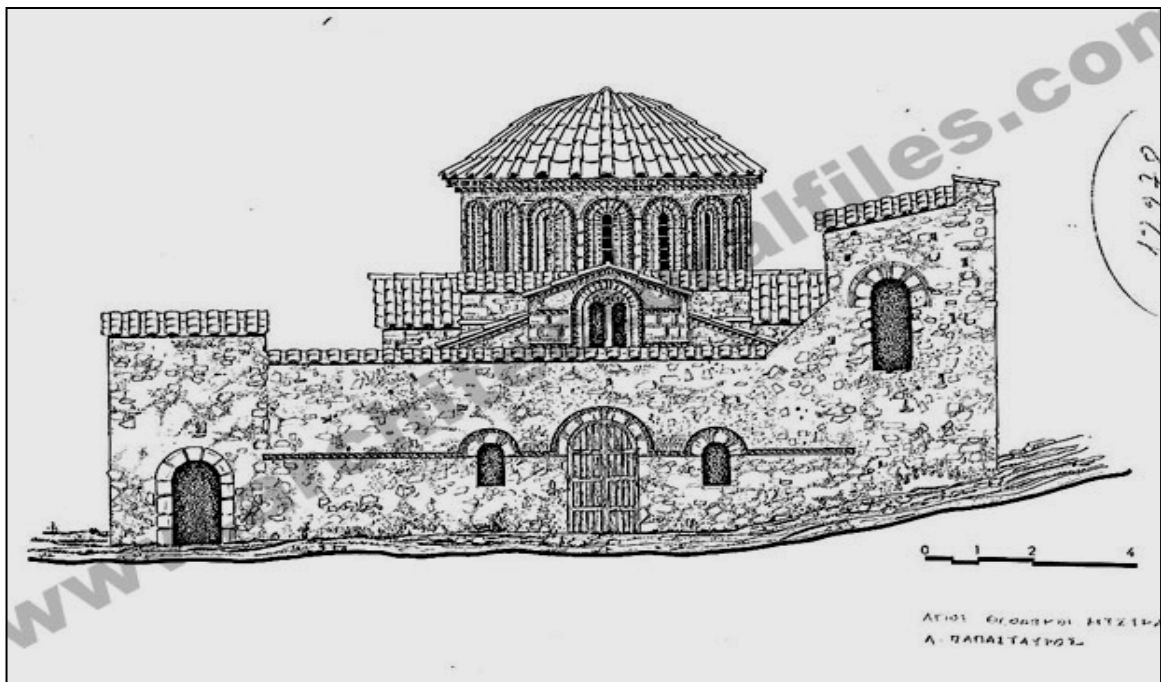
πυργόσχημα παρεκκλήσια στη Βόρεια και στη Νότια πλευρά. Πέντε τοξωτές πύλες, με τη μεσαία ψηλότερη, προσδίδουν μνημειώδη χαρακτήρα στη πρόσοψη, αν και η έλλειψη αυστηρής συμμετρίας (οι δύο Νότιες έχουν το ίδιο ύψος, ενώ οι δύο Βόρειες είναι άνισες), δείχνει πως δεν είναι αυτό που ενδιαφέρει κυρίως αυτή την εποχή. Την πρόσοψη στεφανώνει το αέτωμα της Δυτικής κεραίας, με το δίλοβο παράθυρο, που είχε διπλή σειρά πλινθοπερίκλειστη και μια ανάλογη σειρά με επένδυση από πλακίδια. Κι εδώ οι οδοντωτές σειρές έχουν διακοσμητική σημασία. Τα αετώματα των πλάγιων κεραιών του σταυρού στολίζονται (η κατασκευή είναι καινούργια πάνω στα παλιά χνάρια) από ένα δίλοβο παράθυρο με δύο ημίτοξα που ακουμπούν σε αυτό κι όλη η επιφάνεια έχει γραμμική κεραμοπλαστική διακόσμηση. Στα αετώματα και των τριών κεραιών υπήρχαν εντοιχισμένα διακοσμητικά πιάτα.

Εικ. 42: Κάτοψη και τομή του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Λίγο πριν από το 1296. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

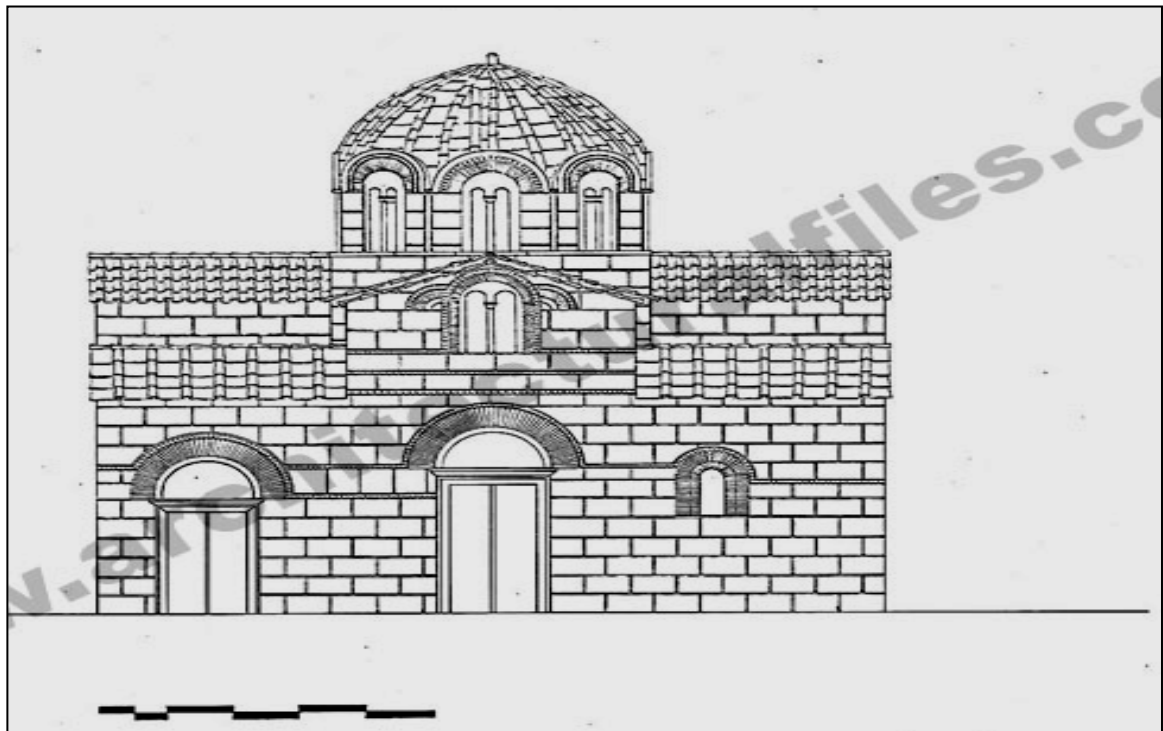
Εικ.43: Ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος από την ανωδομή του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ.44: Ναός Αγ. Θεοδώρων Ανατολική όψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 45: Ναός Αγ. Θεοδώρων Ανατολική όψη. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 46: Ναός Των Αγ. Θεοδώρων, Δυτική όψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com

4.2.2. Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ – (ΤΟ ΑΦΕΝΤΙΚΟ)

Εικ. 47: Αποψη του Ναού της Οδηγήτριας. Πηγή: palioahrista.blogspot.gr

Η εκκλησία είχε διατηρηθεί αρκετά καλά ως το 19^ο αιώνα. Περί το 1863, όταν κτιζόταν η νέα Σπάρτη, οι περισσότερες κολόνες αφαιρέθηκαν, με συνέπεια να καταρρεύσει ο τρούλος και ένα μέρος από τις καμάρες. Το 1983, με πρωτοβουλία του Α. Ορλάνδου, διευθυντής τότε της Αναστηλώσεως στο Υπουργείο Παιδείας, άρχισε η αποκατάσταση του μνημείου: ξανάγιναν οι κιονοστοιχίες στο ισόγειο, συμπληρώθηκαν οι καμάρες, το καμπαναριό, το τρίλοβο παράθυρο της αψίδας και ο τρούλος, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία.

Ο ναός της Οδηγήτριας κτίστηκε από τον ηγούμενο Παχώμιο στις αρχές του 14^{ου} αιώνα ως το καθολικό της Μονής Βροντοχίου, στην οποία ανήκε και

ο κοντινός ναός των Αγίων Θεοδώρων⁴¹. Εξωτερικά, το κτίριο έχει τη μορφή διώροφου πεντάτρουλλου σταυροειδούς ναού, εσωτερικά όμως παρουσιάζει μίαν ιδιοτυπία: στο ισόγειο έχουμε βασιλική χωρισμένη σε δύο σειρές από τρεις κολόνες σε τρία κλίτη, ενώ επάνω αναπτύσσεται ολόκληρο σύστημα τετράστυλου σταυροειδούς ναού με πέντε τρούλους. Το σύστημα αυτό στηρίζεται πάνω σε δύο τοξοστοιχίες της βασιλικής και στους εξωτερικούς τοίχους, ελαφρά ενισχυμένους και από τις δύο όψεις στην κατακόρυφη γραμμή, όπου ακουμπούν τα πλάγια τόξα. Έτσι, στα κάτω πλάγια κλίτη, τα τόξα του ενώνουν τις κολόνες με τον εξωτερικό τοίχο χωρίζουν το κάθε πλάγιο κλίτος σε πέντε μέρη που σκεπάζονται με χαμηλωμένους θόλους (φουρνικά). Η στερεή αυτή οροφή επιτρέπει να υπάρχει αντίστοιχο ακριβώς υπερώο – λεγότανε «περίπατος» – πού φτάνει ως επάνω από την πρόθεση και το διακονικό, όπως και στις Ελληνιστικές βασιλικές. Η Δυτική πλευρά του υπερώου αυτού σχηματίζεται πάνω από τον νάρθηκα, που ενσωματώνεται έτσι οργανικά στο ναό.

Την οροφή του «περιπάτου» σχηματίζουν, στο νάρθηκα ένας ψηλός τρούλος, και στα πλάγια κλίτη οι μεγάλες ημικυλινδρικές καμάρες της Βόρειας και Νότιας κεραίας του σταυρού μαζί με τους τέσσερις τρουλίσκους στις γωνίες. Οι τρουλίσκοι αυτοί με το βάρος τους αντιδρούν στις πλάγιες ωθήσεις που μεταδίδουν οι καμάρες, δεχόμενες το φορτίο του μεγάλου κεντρικού τρούλου. Η συνδυασμένη αυτή μορφή βασιλικής και εγγεγραμμένου σταυροειδούς έχει σπάνια βρεθεί έξω από το Μυστρά.

Καθώς μπαίνουμε από τον χαμηλό νάρθηκα ή τη Βόρεια είσοδο στον κυρίως ναό, συγκεντρώνεται αμέσως η προσοχή μας στον κεντρικό φωτεινό χώρο που δημιουργείται ψηλά, όπου κυριαρχούν οι καμπύλες από τις καμάρες, τα τόξα και το θόλο. Τα κάτω πλάγια κλίτη με τη χαμηλή οροφή, αποτελούν σκόπιμη αντίθεση.

⁴¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

Εξωτερικά, το Αφεντικό παρουσιάζεται σαν κτιριακό συγκρότημα με ποικιλία⁴². Στα δύο άκρα του νάρθηκα υψώνονται διώροφα παρεκκλήσια, σαν πύργοι, και οι τρεις πλευρές του ναού, εκτός της Ανατολικής, στολίζονταν με στοές. Ακόμα στη Νότια άκρη της Δυτικής στοάς υψώνεται το τριώροφο καμπαναριό, το ελαφρό κτίριο, με ωραίες αναλογίες και πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, ενώ η Βόρεια στοά περιγράφεται από δύο παραπληρωματικά παρεκκλήσια. Όσον αφορά τη τοιχοποιία, ο ναός διαφέρει ολότελα τόσο από τις άλλες εκκλησίες του Μυστρά, όσο κι από το καμπαναριό, γιατί συστηματικά έχει αποκλεισθεί ο Ελλαδικός πλινθοπερίκλειστος τρόπος, για να χρησιμοποιηθεί η κοινή λιθοδομή με αραιές στενές οριζόντιες σειρές τούβλων. Στη Ανατολική πλευρά, η πανύψηλη μεσαία ημικυκλική αψίδα στολίζεται με ένα τρίβολο παράθυρο κάτω και με δύο σειρές τυφλών αψιδωμάτων επάνω. Με ανάλογο τρόπο στολίζονται και οι δύο πλάγιες τρίπλευρες αψίδες. Οι στοές στη Βόρεια και στη Δυτική πλευρά, ήταν σκεπασμένες με «φούρνικα» και στηρίζονταν σε τρεις κολόνες συνδεόμενες με τόξα.

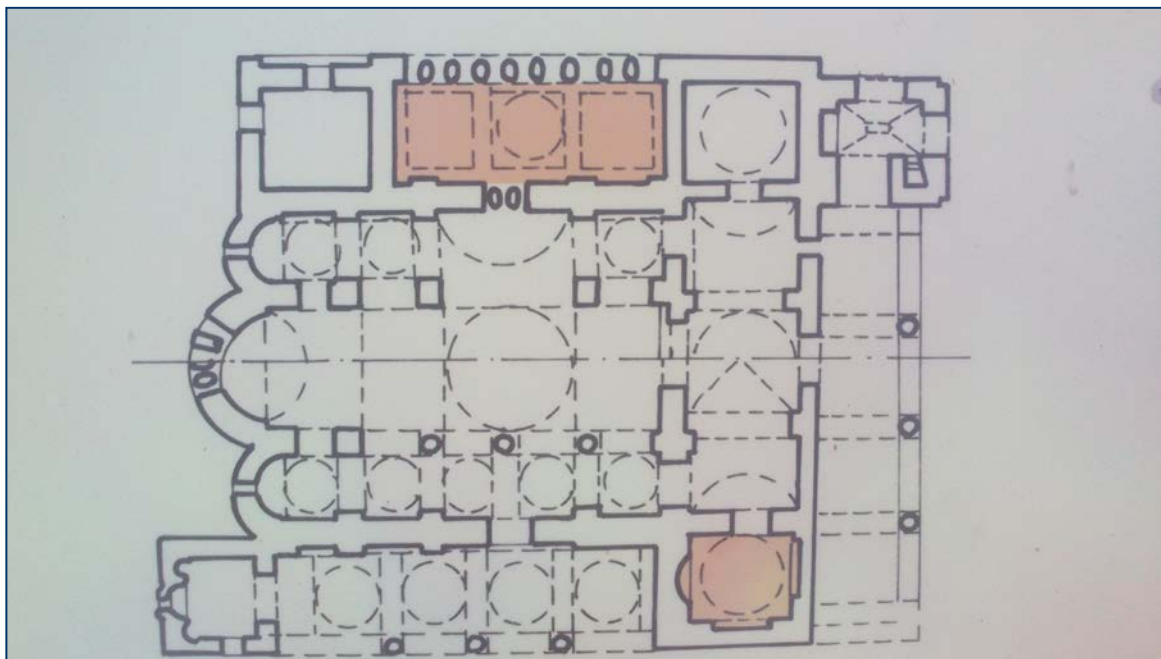
Η Νότια στοά σώζεται, έπαθε όμως μετασχηματισμούς το 14^ο αιώνα, ώστε στη σημερινή της μορφή να αποτελεί ένα κοιμητηριακό παρεκκλήσι με αρκοσόλια γύρω-γύρω. Αρχικά είχε δύο ορόφους: ο κάτω είχε τέσσερα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, ενώ ο πάνω είχε τρία τρίβολα παράθυρα τοποθετημένα ασύμμετρα προς τα κάτω ανοίγματα⁴³. Τούτα τα παράθυρα πάλι τα στεφάνωναν ένα διπλό ομόκεντρο τόξο στη μέση και στα πλάγια από ένα ζευγάρι τυφλά αψιδωτά – το ίδιο θέμα της Ανατολικής πλευράς – στολισμένα όλα με άφθονη κεραμική διακόσμηση. Όταν το 1366 ο ηγούμενος Κυπριανός πρόσθεσε στην Ανατολική άκρη της στοάς το παρεκκλήσι, φαίνεται πως διατηρήθηκε το πάτωμα που χώριζε τους ορόφους. Αργότερα, έκλεισαν τα

⁴² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

⁴³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

κάτω τοξωτά ανοίγματα για να κάνουν αρκοσόλια, κατήργησαν το ενδιάμεσο πάτωμα, έφραξαν την πόρτα που οδηγούσε από το Ανατολικό παρεκκλήσι στον πρώτο όροφο και στόλισαν τους τοίχους με τοιχογραφίες. Έτσι, το καθολικό της Οδηγήτριας του Βροντοχίου, κτίστηκε αμέσως μετά από τα κτίρια της Μητρόπολης και των Αγίων Θεοδώρων⁴⁴. Η Οδηγήτρια θα επηρεάσει μεταγενέστερα κτίρια, όπως η Αγία Σοφία και προπάντων την Παντάνασσα αλλά και θα προκαλέσει τη διασκευή άλλων, όπως της Μητρόπολης από τον Ματθαίο. Θα δώσει όμως και στους ντόπιους τύπους εκκλησιών πολλά στοιχεία, όπως τις εξωτερικές στοές και το καμπαναριό, έτσι στον Μυστρά θα δημιουργηθεί ιδιότυπος τρόπος αρχιτεκτονικής.

Εικ. 48: Κάτοψη του Ναού της Οδηγήτριας. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

⁴⁴ Ο.Π.

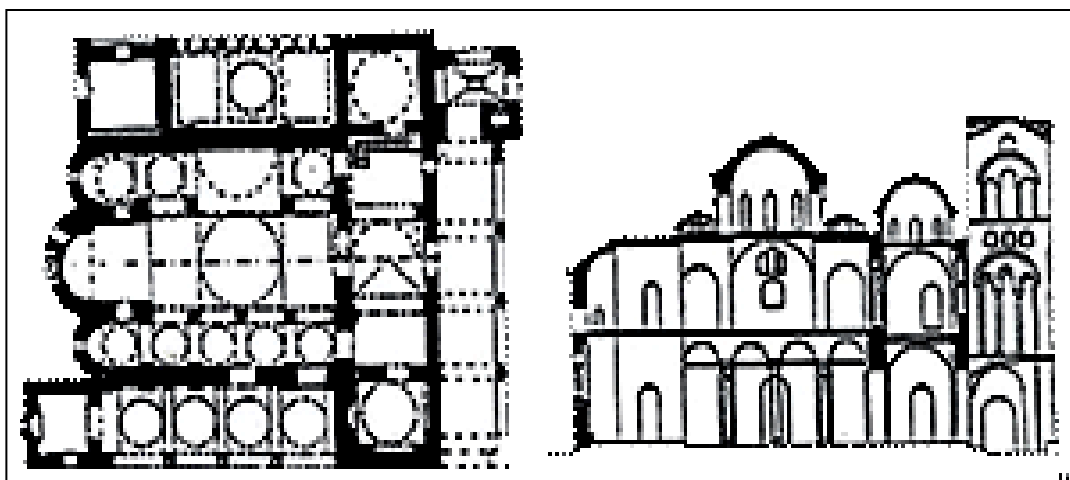

Εικ. 49: Τμήμα ορθομαρμάρωσης Ναός Της Οδηγήτριας. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

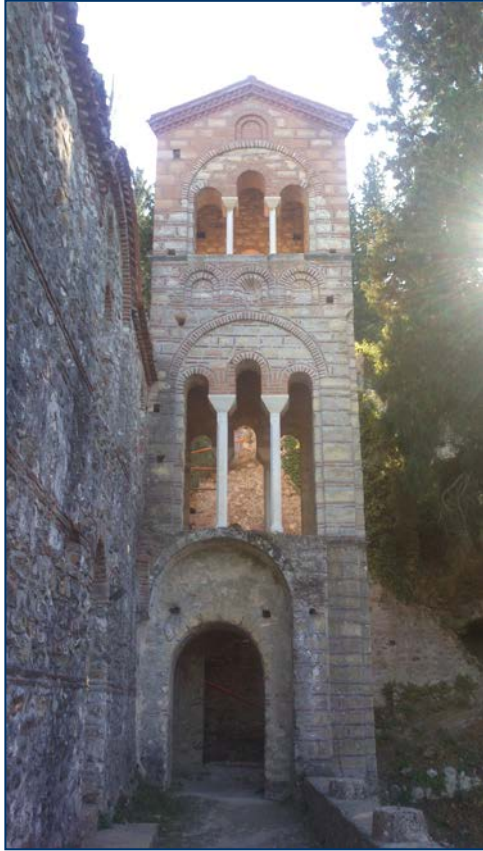

Εικ. 50: Τύπος τοιχοποιίας, όπου η απλή λιθοδομή εναλλάσσεται με ζώνες πλίνθων. Ναός Της Οδηγήτριας. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ.51: Κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Ναός Της Οδηγήτριας. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 52: Κάτοψη και τομή του ναού της Οδηγήτριας (Αφεντικό). Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 53: Το καμπαναριό του ναού της Οδηγήτριας, Νότια όψη. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ. 54: Ανατολική όψη του ναού της Οδηγήτριας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 55: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.56: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.57: Το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, λήψη Ανατολικά. Πηγή: panoramio.com.

4.3. Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

Εικ. 58: Αγία Σοφία Μυστρα. Πηγή: panoramio.com.

Στη συνοικία του Παλατιού, στην πλαγία, Νοτιοδυτικά ψηλότερα από την πλατεία, κτίσθηκε η Αγία Σοφία, η εκκλησία του Παλατιού και καθολικό της πατριαρχικής Μονής του Ζωοδότη Χριστού, που ίδρυσε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα ο πρώτος Δεσπότης του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνός, του οποίου τα μονογράμματα διαβάζονται στα επίκρανα των Δυτικών ψευτοπαραστάδων και κίωνων. Ο ναός ως το 1983 βρισκόταν σε κακή κατάσταση, αλλά με τη φροντισμένη αναστήλωση του Α. Ορλάνδου ξαναπήρε τον τρούλο του και τη Βορεινή του στοά, άνοιξαν τα παράθυρα των αψίδων, τακτοποιήθηκαν τα χαλάσματα, και στο εσωτερικό αντικαταστάθηκε ένας αναπληρωματικός πεσσός με καινούρια κολόνα

Ο ναός ανήκει στον ίδιο τύπο με την Περίβλεπτο και την Ευαγγελίστρια, δηλ. στον απλό δίστυλο. Ο τρούλος του στηρίζεται Δυτικά σε δύο κίονες (εικ. 59) και στα Ανατολικά στους δύο τοίχους, που διαιρούν σε τρία μέρη το ιερό. Έτσι, η καμάρα της Ανατολικής κεραίας του σταυρού καλύπτει και το ιερό βήμα (εικ. 60&61).

Εικ.59: Ο τρούλος του στηρίζεται Δυτικά σε δύο κίονες. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ.60: Ο τρούλος στηρίζεται στα Ανατολικά στους δύο τοίχους, που διαιρούν σε τρία μέρη το ιερό. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.61: Το εσωτερικό του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Αυτός ο απλός τύπος, ο πιο συνηθισμένος στην Ελλάδα, διαφέρει από τον λεγόμενο σύνθετο (τετράστυλο) της Κωνσταντινουπόλεως, που συναντάμε π.χ. στον όροφο του Αφεντικού στον Μυστρά. Στον «σύνθετο» τύπο, ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες, και η Ανατολική κεραία του σταυρού δεν συμπεριλαμβάνει το ιερό βήμα. Αυτό που τον χαρακτηρίζει είναι οι στενές και ψηλές αναλογίες του, ασυνήθιστες στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, που εκφράζουν έντονη τάση προς το ύψος: την εντύπωση αυτή παρέχει στο εσωτερικό με τα υπερβολικά ψηλόστενα πλάγια κλίτη και με τη διάταξη του φωτισμού, που έρχεται από ψηλά, μόνο από τα λίγα στενά παράθυρα του τρούλου και των κεραιών του σταυρού⁴⁵. (εικ.62)

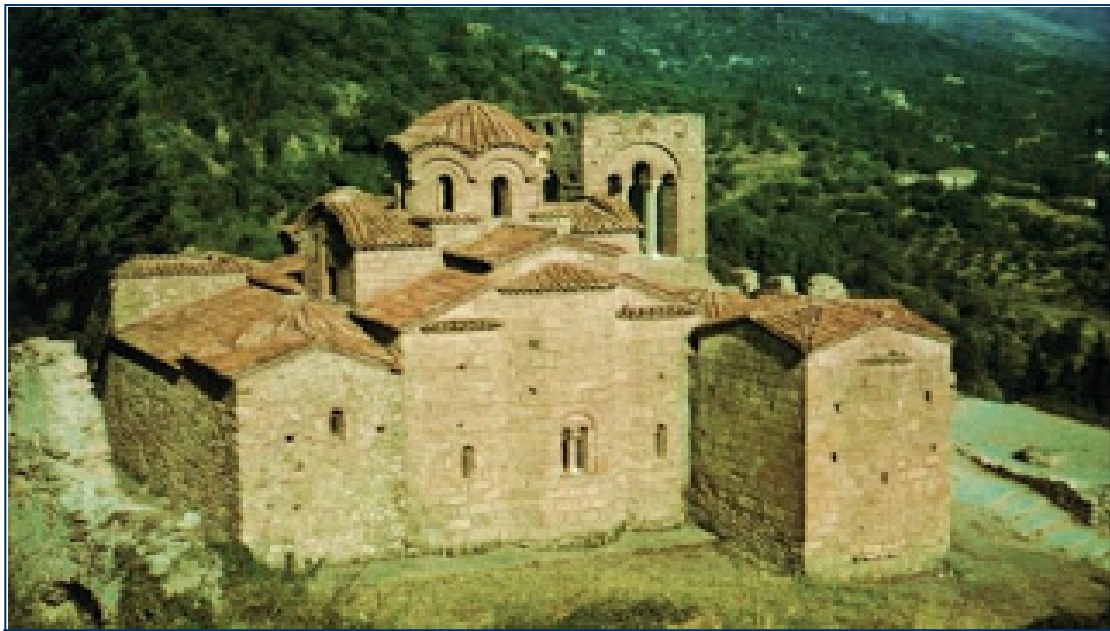

Εικ.62: Τα στενά παράθυρα του τρούλου του Ναού της Αγίας Σοφίας Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

⁴⁵ Ο.Π.

Στο εξωτερικό του ναού η διάθεση προς το ύψος είναι λιγότερο έντονη, αν και εκεί η μόνη ελεύθερη από στοές όψη του, η Ανατολική, έχει τρεις άβαθες και στενές τρίπλευρες αψίδες, που υψώνονται χωρίς άλλη διακόσμηση από την περιποιημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία. (εικ.63 & 64)

Εικ.63 & 64: Ανατολική όψη του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: panoramio.com & Γαλανού Κατερίνα

Η Αγία Σοφία έχει, μόνο αυτή στον τύπο της, ευρύχωρο νάρθηκα με τρούλο, που το ύψος του δεν ξεπερνάει το ύψος της Δυτικής κεραίας του σταυρού. Το ναό περιτριγύριζαν δύο κομψές στοές, μία στη Βορεινή πλευρά, με θέα προς τη κοιλάδα του Ευρώτα (αναστηλωμένη) (εικ.8), και μία στη Δυτική, που έβλεπε σε αυλή με παρεκκλήσια (πεσμένη σήμερα) (εικ.9).

Εικ.65: στοά στη Βορεινή πλευρά του Ναού της Αγίας Σοφίας. Πηγή: panoramio.com

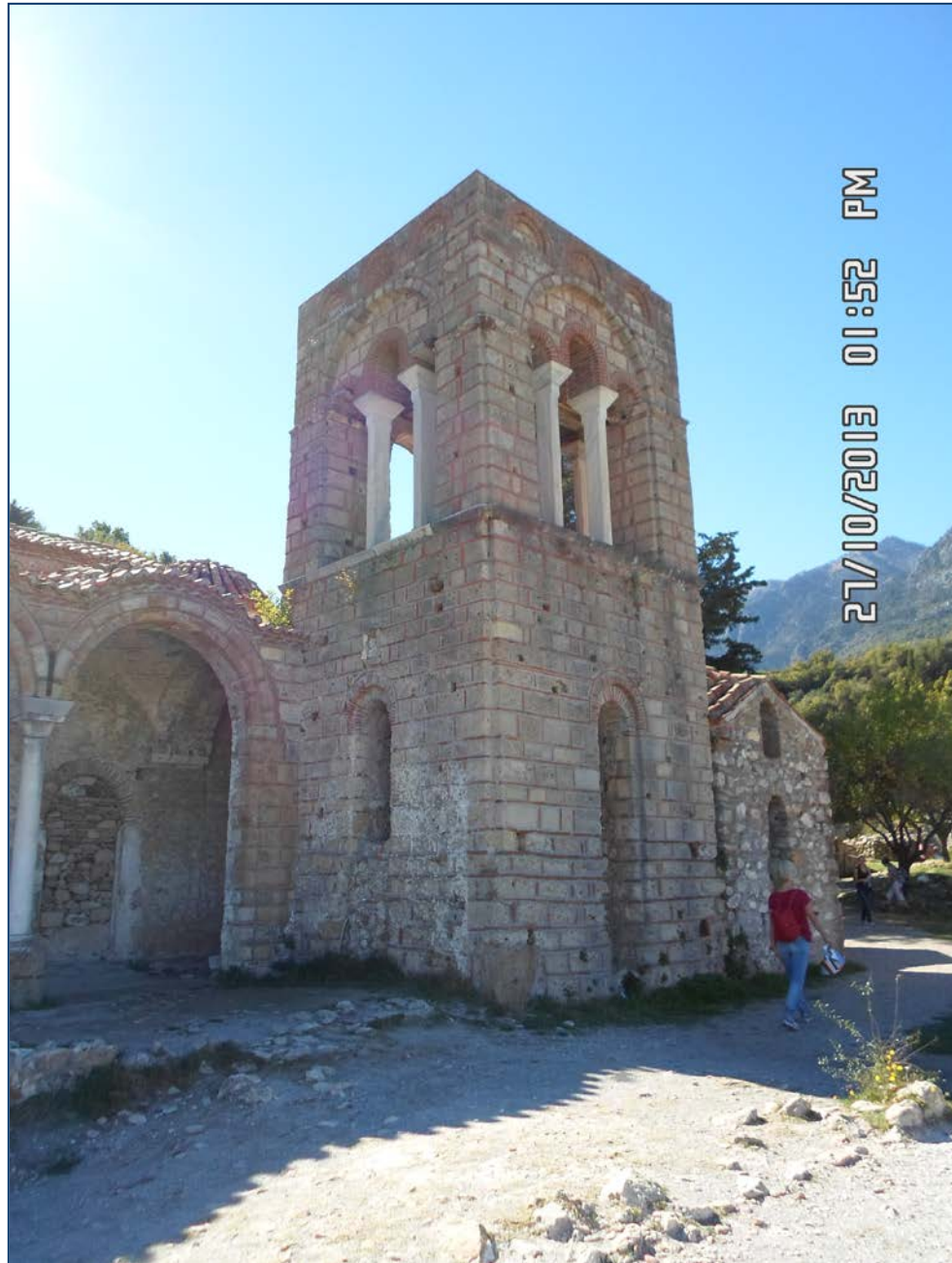
Εικ.66: Δυτική πλευρά του Ναού της Αγίας Σοφίας, στη οποία υπήρχε στοά. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Στη Δυτική άκρη της Βορεινής στοάς υψώνεται το καμπαναριό, κομψό τριώροφο κτίριο – σώζονται οι δύο όροφοι και το στέλεχος της εσωτερικής σκάλας – που χρησιμοποιήθηκε επί Τουρκοκρατίας για μιναρές, όταν η Αγία Σοφία είχε γίνει τζαμί (εικ.67). Στην Ανατολική άκρη της Βορεινής στοάς εξέχει ένα άλλο παρεκκλήσι, σύγχρονο με την εκκλησία, αν κρίνει κανείς την κατασκευή του, που είναι όμοια με των αψίδων⁴⁶ (εικ.68). Εξωτερικά η διακόσμηση του κτιρίου είναι απλή, αλλά μελετημένη. Η επιφάνεια των τοίχων, που δεν σκεπάζεται με στοά ή παρεκκλήσιο, είναι σε κάπως ελεύθερη πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, με μία σειρά οδοντωτή κάτω από τη στέγη. Τα τύμπανα των κεραιών του σταυρού έχουν πλούσια κεραμική διακόσμηση και τα δίλοβα παράθυρα τονίζονται με τη διπλή σειρά από ακτινωτά τούβλα και

⁴⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

το μεγάλο οδοντωτό τόξο πού τα πλαισιώνουν. Απεναντίας, τα παράθυρα με αψίδες έχουν περιορισμένη διακοσμητική σημασία.

Εικ.67: Δυτική άκρη της Βορεινής στοάς, το καμπαναριό του Ναού της Αγίας Σοφίας.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

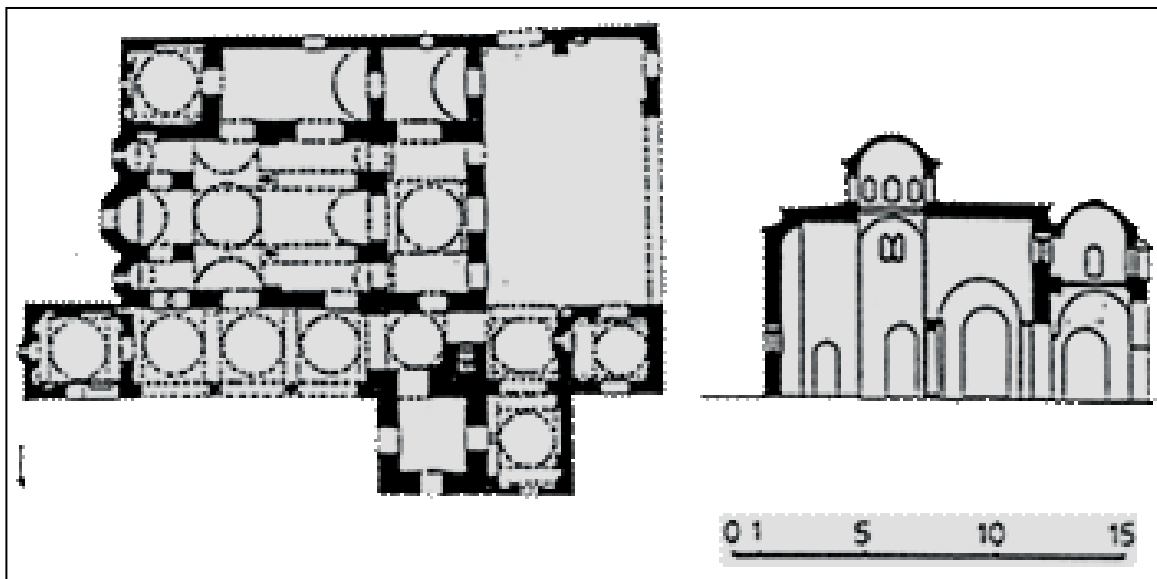

Εικ.68: Ανατολική άκρη της Βορεινής στοάς, το παρεκκλήσι του Ναού της Αγίας Σοφίας.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Οι δύο τρούλοι έχουν αναστηλωθεί με πρότυπο τον τρούλο της Περιβλέπτου. Εσωτερικά, ιδιαίτερη προσοχή έχουν δώσει στην πλακόστρωση του δαπέδου με πολύχρωμα μάρμαρα, που πλαισιώνουν μαρμαροθετήματα με γεωμετρικά σχέδια, από την οποία δε μένουν πολλά. Από το μοναστήρι σώζονται ακόμα το διώροφο εστιατόριο (εικ.69) και μία αξιόλογη στέρνα με υποστυλωμένη οροφή και – Δυτικά – διάφορα μικρά κτίρια για τις χρήσεις της καθημερινής ζωής των μοναχών.

Εικ.69: Διώροφο εστιατόριο, Ναός της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.70: Κάτοψη και τομή του ναού της Αγίας Σοφίας, 1250-1265. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Εικ.71: Το μονόγραμμα του ονόματος του Μανουήλ Καντακουζηνού εικονίζεται σε γλυπτό της Αγίας Σοφίας.
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ.72: Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. 1250-1265, Αγία Σοφία,
Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ.73: Λεπτομέρεια δαπέδου, Αγία Σοφία,
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

4.4. Η ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ

Εικ.74: Άποψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: ethnos.gr.

Κοντά στην Νοτιοανατολική άκρη του εξωτερικού τείχους κτίσθηκε το μικρό μοναστήρι της Περιβλέπτου, κολλητά στον απότομο βράχο. Για την ιστορία της μονής δεν είναι τίποτα γνωστό και τα σχετικά στοιχεία που μας παρέχει το ίδιο το μνημείο είναι ελάχιστα. Κτίστηκε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα πιθανότατα από τον πρώτο Δεσπότη του Μυστρά τον Μανουήλ Καντακουζηνό⁴⁷.

Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστηλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρεις πενταγωνικές εξωτερικά αψίδες στο Ιερό και είσοδο στη Βόρεια πλευρά. Το μεγαλύτερο τμήμα του ναού έχει κτισθεί κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

⁴⁷ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

Ο ναός παρουσιάζει ιδιομορφίες, γιατί, καθώς στηρίζεται στον σπηλαιώδη βράχο, αναγκάζεται να ακολουθήσει την κατεύθυνση της πλευράς του βράχου και έτσι το σχήμα του ναού δεν είναι ορθογωνισμένο. Ο βράχος εδώ εμποδίζει την ύπαρξη εισόδου στο κέντρο της Δυτικής πλευράς και στη θέση της σχηματίζεται μία κόγχη⁴⁸. Στην ίδια πλευρά, μια πλάγια πόρτα οδηγεί στο παρεκκλήσι της Αγίας Αικατερίνης κάτω από τον βράχο με την ασπίδα του ιερού του στο νότιο μέρος.

Έξω και κάτω από τις ασπίδες του ναού έχουν κτισθεί δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια – το ένα έχει τρουλίσκο – που προβάλλουν τις μετέωρες ασπίδες τους σαν εξώστες. Καθώς δεν υπάρχει θέση για να έχει απευθείας είσοδος ο ναός, έχει μία μικρή πόρτα δίπλα στις ασπίδες, ο οποίος οδηγεί σε ένα στενό και χαμηλό διάδρομο, κάτω από το Βόρειο σκέλος του σταυρού. Ο τύπος του σταυροειδούς τούτου ναού είναι ο λεγόμενος «απλός δίπτυλος». Χαρακτηριστική είναι στον τύπο αυτό η επιμήκυνση της Δυτικής κεραίας του σταυρού. Τη οποία επιτρέπει η καμάρα που σκεπάζει τα πλάγια κλίτη.

Οι ασπίδες του ναού είναι πενταγωνικές και μόνο η μεσαία και η πρόθεση έχουν παράθυρο, ενώ το διακονικό περιορίζεται σε μία μικρή εσωτερική κόγχη. Η πολύπλευρη μορφή των ασπίδων δεν είναι Ελλαδική, αλλά η λιτή διακόσμηση τους δείχνει το πνεύμα του τόπου. Χαμηλά, δύο έκτυποι ρόδακες με ένα όμοιο κρινάνθεμο ανάμεσά τους, επάνω διπλή σειρά οδοντωτά τούβλα που υπογραμμίζει τη στεφάνη των κεραμιδιών. Ανάμεσα στις δύο οδοντωτές σειρές διαμορφώνεται γείσο πελεκητό, με πλατύ αυλάκι στη μέση, που έχει στην επάνω άκρη λεπτό έλιγμα (κόσμημα σαν στριφτό σχοινί). Το θέμα αυτό του σχοινιού διαγράφεται και στο εσωτερικό, στη βάση του τρούλου.

Εξωτερικά οι ασπίδες είναι κτισμένες με τον πλινθοπερίκλειστο Ελλαδικό τρόπο. Ο τρόπος αυτός περιορίζεται μόνο στα μέρη του ναού που

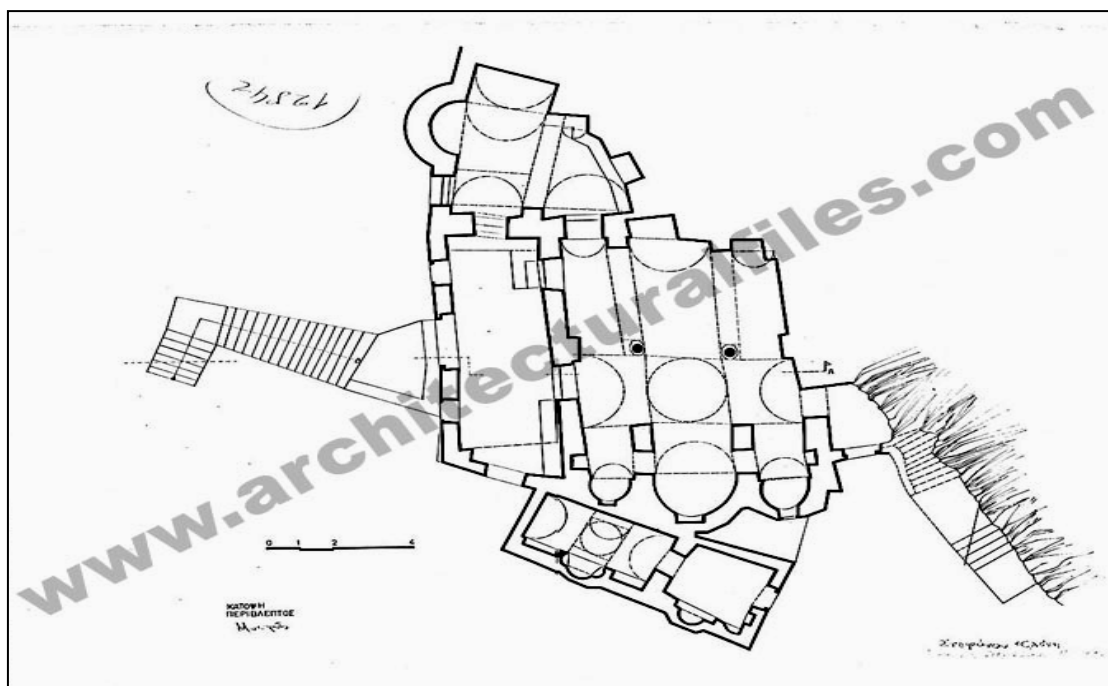
⁴⁸ Ο.Π.

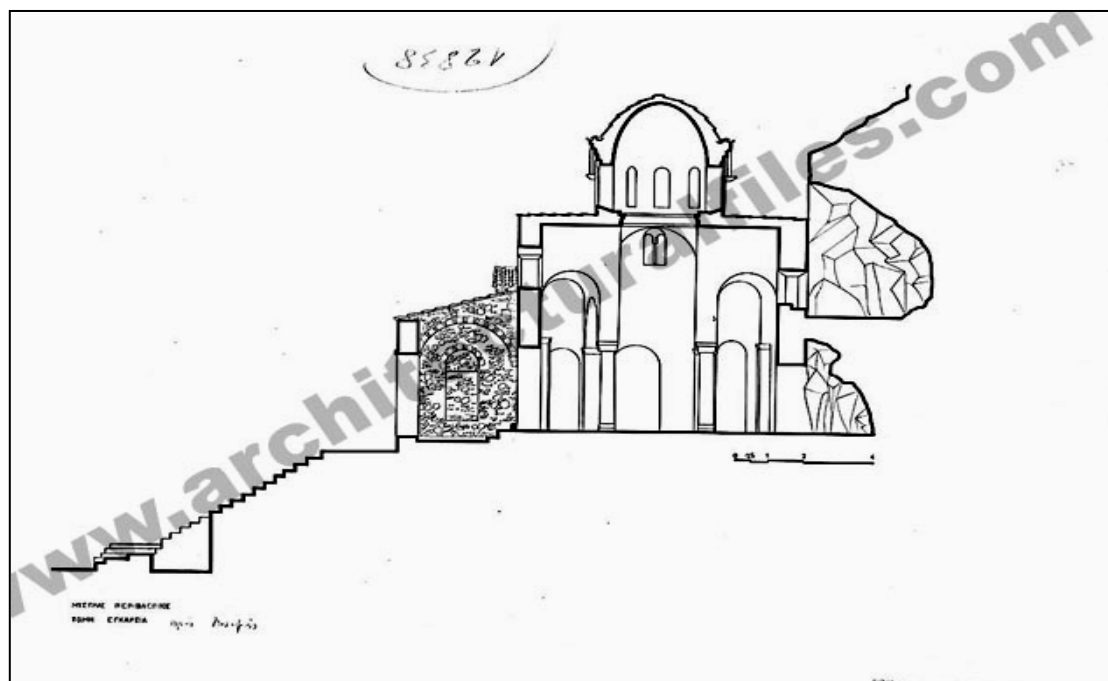
φαίνονται: αψίδες, Ανατολική και Νότια κεραία και τύμπανο του τρούλου. Η διακόσμηση του εξωτερικού είναι απλή. Στα τύμπανα των κεραιών του σταυρού οδοντωτή σειρά πλαισιώνει εντοιχισμένα ανάγλυφα – που λείπουν τώρα, – εκτός από ένα – και στο Ανατολικό τύμπανο υπήρχαν εντοιχισμένα πιάτα. Στο δίλοβο παράθυρο του Νότιο τυμπάνου ακουμπούν δύο ψεύτικα ημίτοξα. Στο Βόρειο τύμπανο της καμάρας, ένα τριπλό τοξωτό άνοιγμα βλέπει προς ένα είδους γυναικωνίτη, που σχηματίζεται μέσα στο βράχο. Στον ελαφρό τρούλο, το καθένα από τα οκτώ παράθυρα πλαισιώνεται από ένα διπλό τόξο, και από ένα τρίτο με οδοντωτή σειρά, που τονίζει τον τοξωτό γύρο του τρούλου.

Στη Νότια πλευρά του ναού ήταν αρχικά ένα είδος στοάς, που αργότερα διασκευάστηκε και πήρε τη μορφή πλάγιου νάρθηκα⁴⁹. Η πόρτα του νάρθηκα αυτού βγάζει σε μία σκάλα απ' όπου κατεβαίνεις στο πλάτωμα. Η εκκλησία είναι κολλημένη στο βράχο και περιτριγυρισμένη από τα παρεκκλήσια και την πλάγια στοά, αποτελεί ένα συγκρότημα κτιρίων μικρής κλίμακας, που χρωστάει την ιδιομορφία του στη διαμόρφωση του εδάφους.

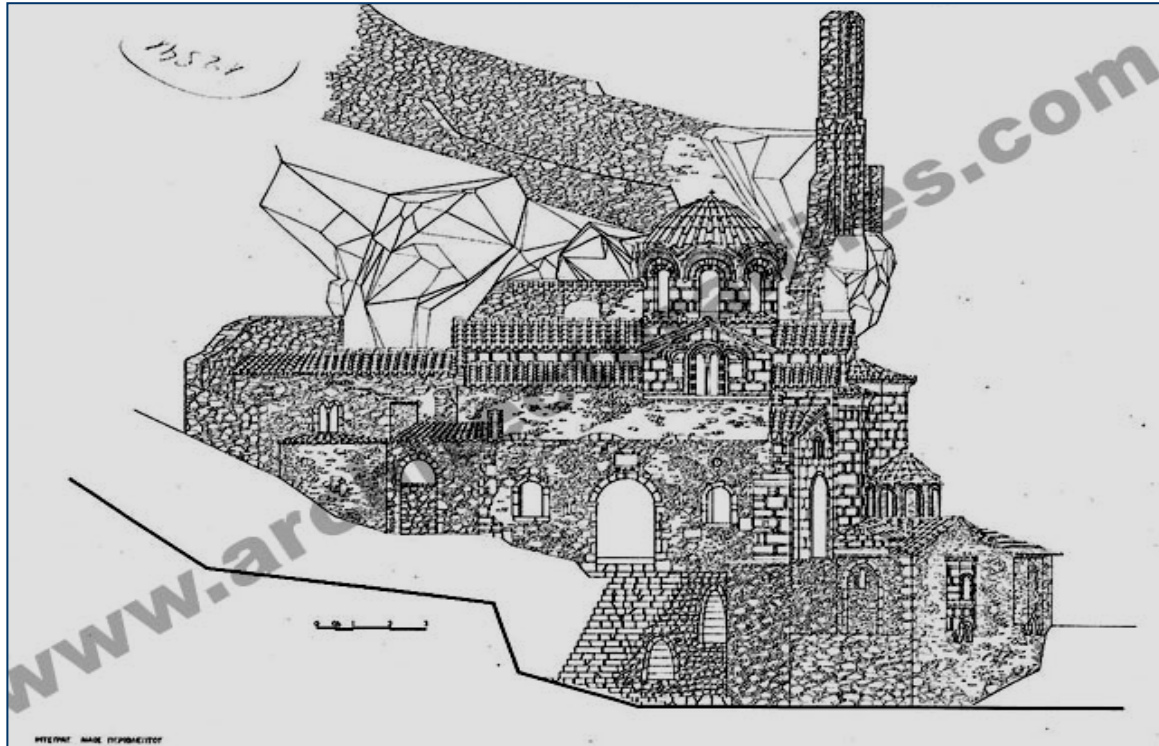
⁴⁹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992.

Εικ.75: Κάτοψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.

Εικ.76: Δυτική Τομή της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.

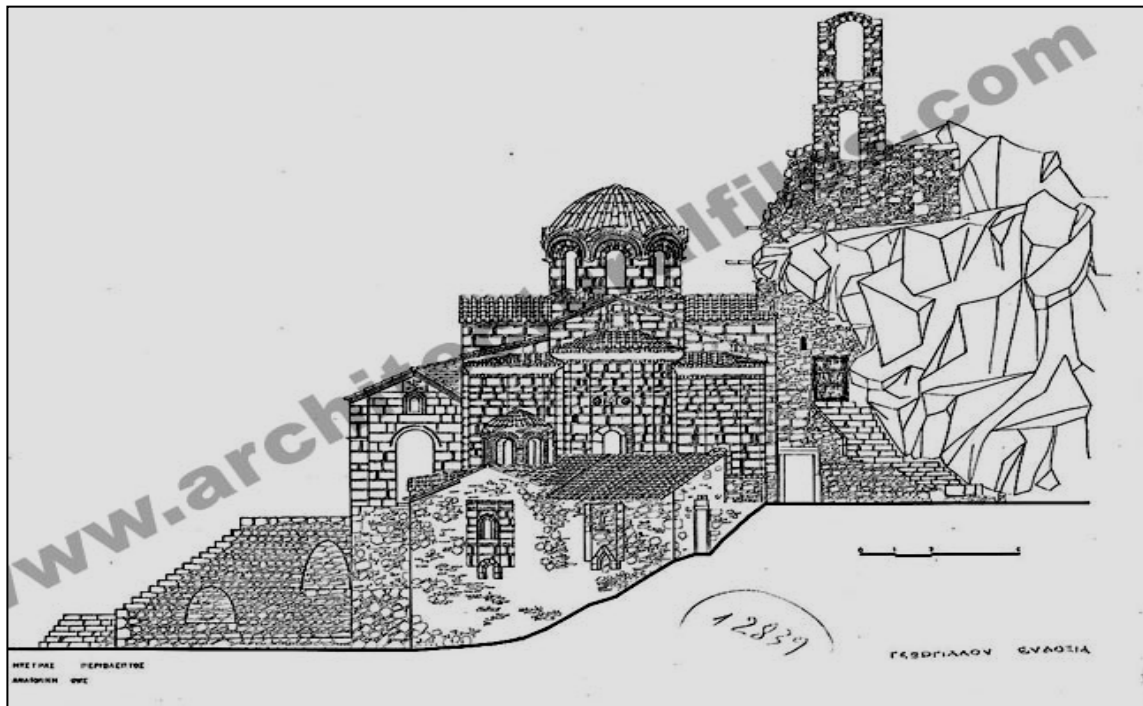
Εικ.77: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com.

Εικ.78: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: panoramio.com.

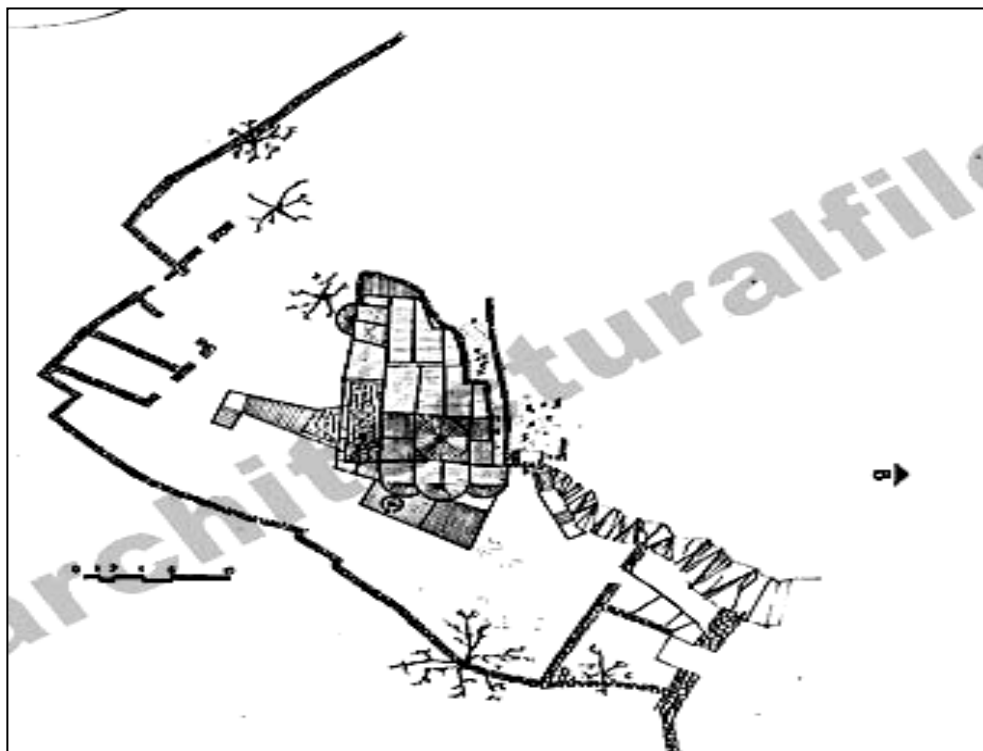
Εικ.78 α: Ανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.79: Νοτιοανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ.79α: Νοτιοανατολική Όψη της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: Panoramio.com.

Εικ.80: Τοπογραφικό της Μονής Περιβλέπτου. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ.81: Εικόνες από το εσωτερικό της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα και Panoramio.com.

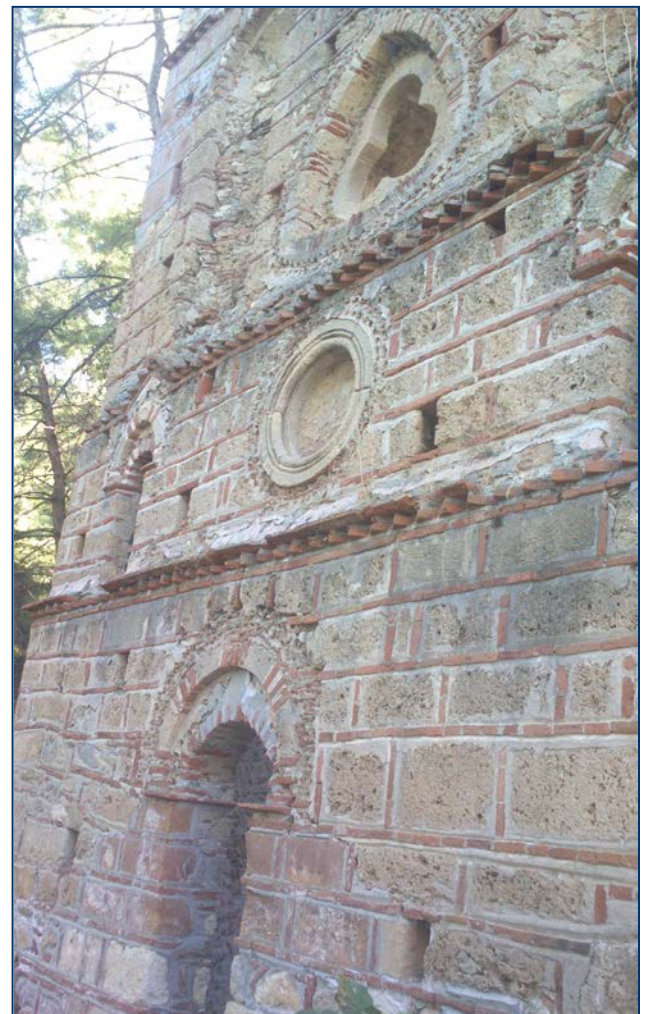
Εικ.82: Πύργος της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.83: Πύργος της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.84: Το εσωτερικό του Πύργου της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου.
Πηγή: panoramio.com.

Εικ.85: Όψη του Πύργου της Τράπεζας Νότια της Περίβλεπτου.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.86: Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του Ναού της Περίβλεπτου. Πηγή: panoramio.com.

Εικ.87: Λεπτομέρειες επιγραφών του Ναού της Περίβλεπτου. Πηγή: panoramio.com.

4.5. Η ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ

Εικ.88: Αποψη του Ναού της Ευαγγελίστριας. Πηγή: www.travelforgreece.gr

Η Ευαγγελίστρια βρίσκεται στη Μεσοχώρα, στο καλντερίμι που οδηγεί από τη Μητρόπολη στο Βροντόχι. Ο περίβολος της χρησίμευε για νεκροταφείο. Η Ευαγγελίστρια είναι η μόνη εκκλησία στο Μυστρά, που δε μας παρέχει κανένα σημάδι της ιστορίας της, δεν έχει καμία επιγραφή, καμία προσωπογραφία ιδρυτή ή ανακαινιστή της.

Η Ευαγγελίστρια πρόκειται για δίστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό, μικρότερων διαστάσεων από τους άλλους του ίδιου τύπου ναούς στο Μυστρά, την Περίβλεπτο δηλαδή και την Αγία Σοφία. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ψηλές ασίδες, με πεντάπλευρη τη μεσαία και τρίπλευρες τις πλάγιες, δεν έχουν καμία διακόσμηση, ούτε οδοντωτή ταινία, μόνο ένα δίλοβο παράθυρο, αλλά διακρίνονται για το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας

τους που περιορίζεται στις κεραίες του σταυρού και στο τύμπανο του τρούλου. Ο υπόλοιπος ναός είναι κτισμένος με απλή λιθοδομή. Το οκτάπλευρο τύμπανο του τρούλου έχει τέσσερα παράθυρα και τέσσερις κόγχες μεταξύ τους. Τα παράθυρα στεφανώνονται από διπλό τόξο, στηριγμένο σε κιονίσκους, που οι περισσότεροι λείπουν.

Στη Βορεινή κεραία του σταυρού βρίσκεται το μόνο διατηρούμενο τύμπανο που έχει το δίλοβο της παράθυρο τριγυρισμένο από άφθονη κεραμοπλαστική διακόσμηση, ανάλογη με της Αγίας Σοφίας. Επίσης μια άλλη ομοιότητα είναι το ύψος των ασίδων, που φτάνει στο ύψος της Ανατολικής κεραίας του σταυρού, όπως και στο Αφεντικό. Από το Αφεντικό πήρε και κάτι άλλο η Ευαγγελίστρια, το νάρθηκα με όροφο-γυναικωνίτη⁵⁰. Στο γυναικωνίτη οδηγούσε μία σκάλα, που στηριζόταν σε ένα μικρό δωμάτιο που προστέθηκε στη Νότια πλευρά της εκκλησίας. Το δωμάτιο αυτό χρησίμευε για οστεοφυλάκιο και συνεχιζόταν σε μία μικρή στοά με δύο τόξα και μία κολόνα (εικ.89&90). Στο Δυτικό τοίχο του περιβόλου σώζεται τύμπανο μεγάλου τόξου με πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση, που καλύπτει διπλό τόξο. Δυτικά από τον νάρθηκα σχηματίζεται σε χαμηλότερο επίπεδο, ευρύχωρο θολωτό δωμάτιο, στενόμακρο που βρέθηκε γεμάτο τάφους και οστά. Η Βόρεια πλευρά του ναού είναι κτισμένη με απλή λιθοδομή και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από τις δύο πόρτες που έχει, σήμερα είναι κτισμένη (κλειστή) η παλαιότερη, η τοξωτή, και μένει ανοικτή η άλλη με το σκαλισμένο περιθύρωμα.

⁵⁰ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992

Εικ. 89 & 90: Οστεοφυλάκιο, Νότια πλευρά του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 91: Βόρεια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 92: Λεπτομέρεια τοιχοποιίας. Βόρεια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: panoramio.com.

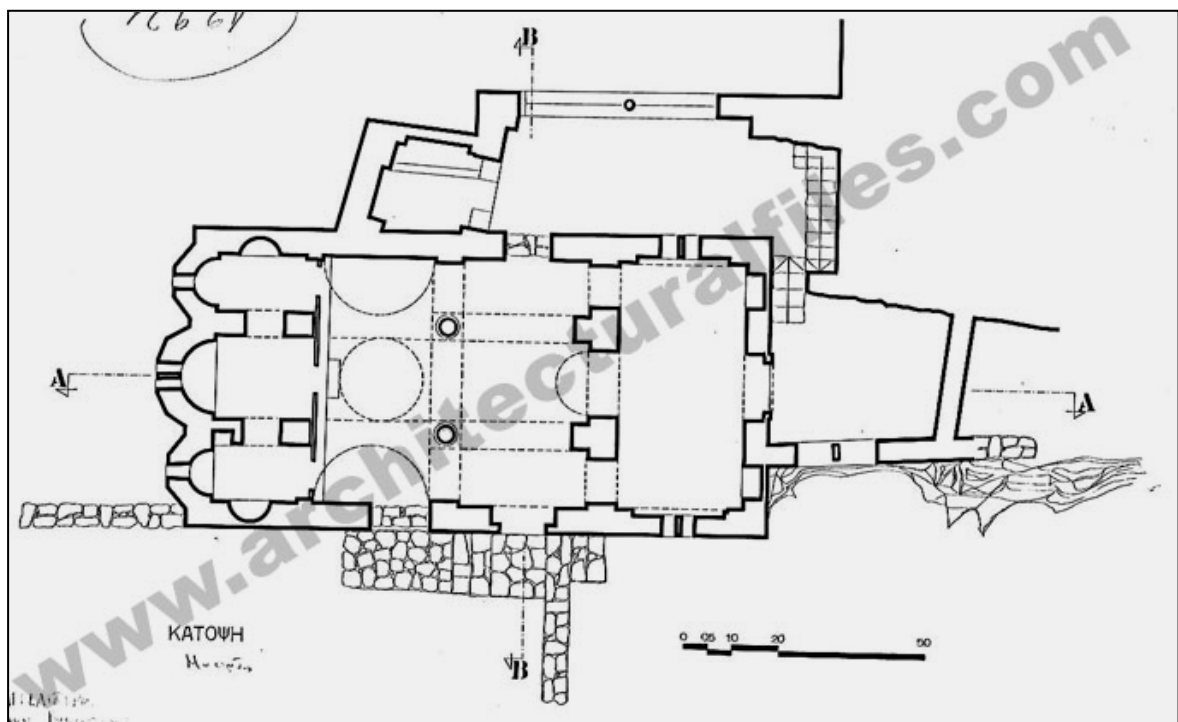
Εικ. 93: Ανατολική Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: panoramio.com.

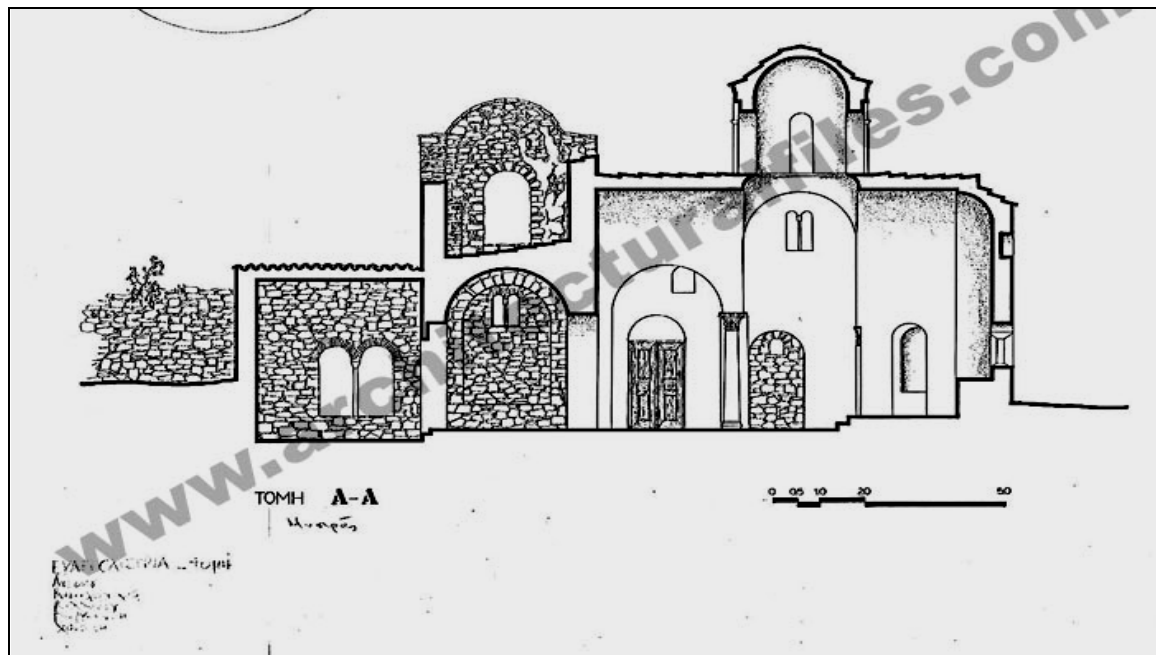
Εικ. 94: Νότια Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

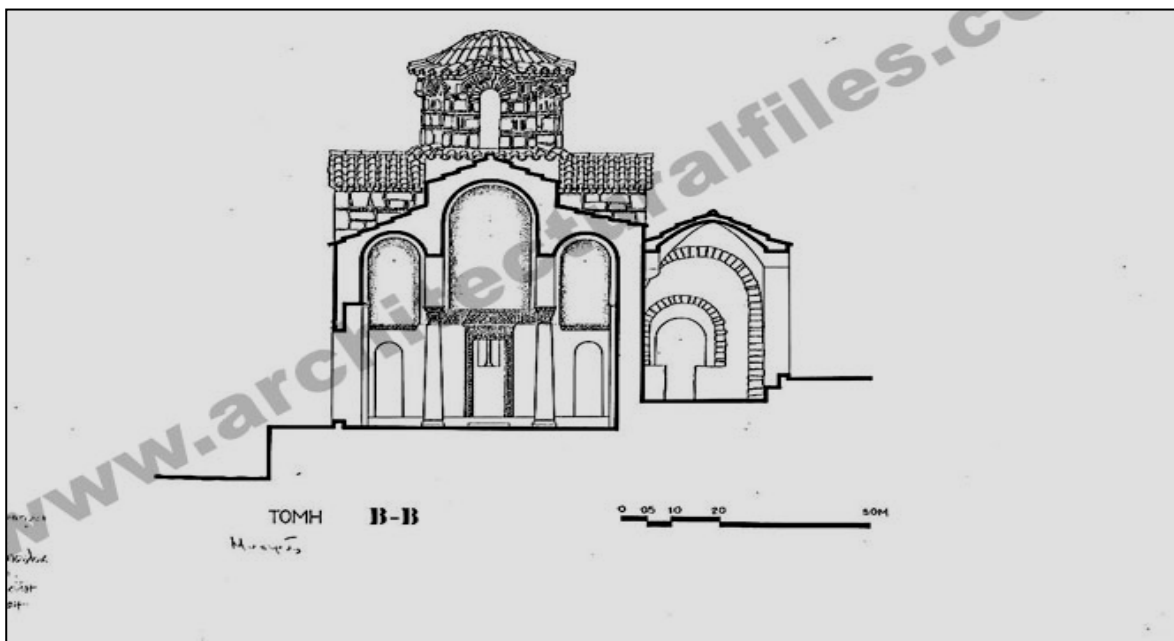
Εικ. 95: Νοτιοανατολική Όψη του Ναού της Ευαγγελίστριας.
Πηγή: panoramio.com.

Εικ. 96: Ναός της Ευαγγελίστριας ΚΑΤΟΨΗ. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 97: Ναός της Ευαγγελίστριας, ΤΟΜΗ Α-Α. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 98: Ναός της Ευαγγελίστριας ΤΟΜΗ Β-Β. Πηγή: www.architecturalfiles.com

4.6. Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

Εικ. 99: Άποψη της Μονής της Παντάνασσας. Πηγή: www.travelforgreece.gr

Η Παντάνασσα καθολικό της ομώνυμης μονής και ίδρυμα του πρωτοστράτορα και καθολικού μεσάζοντα του Δεσποτάτου του Μορέως Ιωάννη Φραγκόπουλου, η οποία εγκαινιάστηκε το Σεπτέμβριο του 1428.

Η Δυτική είσοδος της μονής οδηγεί σε μία στενή και μακριά αυλή. Από εκεί δύο σκάλες ανεβάζουν στο μικρό τεχνητό πλάτωμα, όπου είναι κτισμένος ο ναός. Η διαμόρφωση του εδάφους ανάγκασε τον αρχιτέκτονα να προσανατολίσει το κτίριο με άξονα από Βοριά σε Νότο. Το μνημείο ανήκει στο λεγόμενο «μικτό τύπο του Μυστρά» που συνδυάζει τους ρυθμούς της τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα στο ισόγειο και του πενάτρουλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στον όροφο. Οι ασπίδες

είναι, όπως στο Αφεντικό, πολύ ψηλές, αλλά η εξωτερική τους διακόσμηση είναι πιο πλούσια και περισσότερο επιτηδευμένη. Δυο γείσα χωρίζουν την επιφάνεια σε τρεις ζώνες, όπου η κατώτερη και στενότερη δεν έχει κανένα στόλισμα, οι άλλες δυο έχουν μία σειρά από συνεχόμενα παράθυρα, πραγματικά και τυφλά. Στην επάνω ζώνη τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα χωρίζονται με κιονίσκους που στηρίζουν ημικυκλικά τόξα⁵¹. Η μεσαία ζώνη, πλατύτερη, έχει το ίδιο θέμα αλλά διαφορετική τεχνοτροπία, γιατί τα παράθυρα είναι στενότερα και περισσότερα κι έχουν «γοθτικό» τόξο που τα πλαισιώνει και πάνω από αυτό ένα ανθέμιο. Την επιφάνεια, ως το επάνω γείσο, γεμίζει μια έκτυπη γιρλάντα, εντελώς αντίστοιχη με τη «γοθτική».

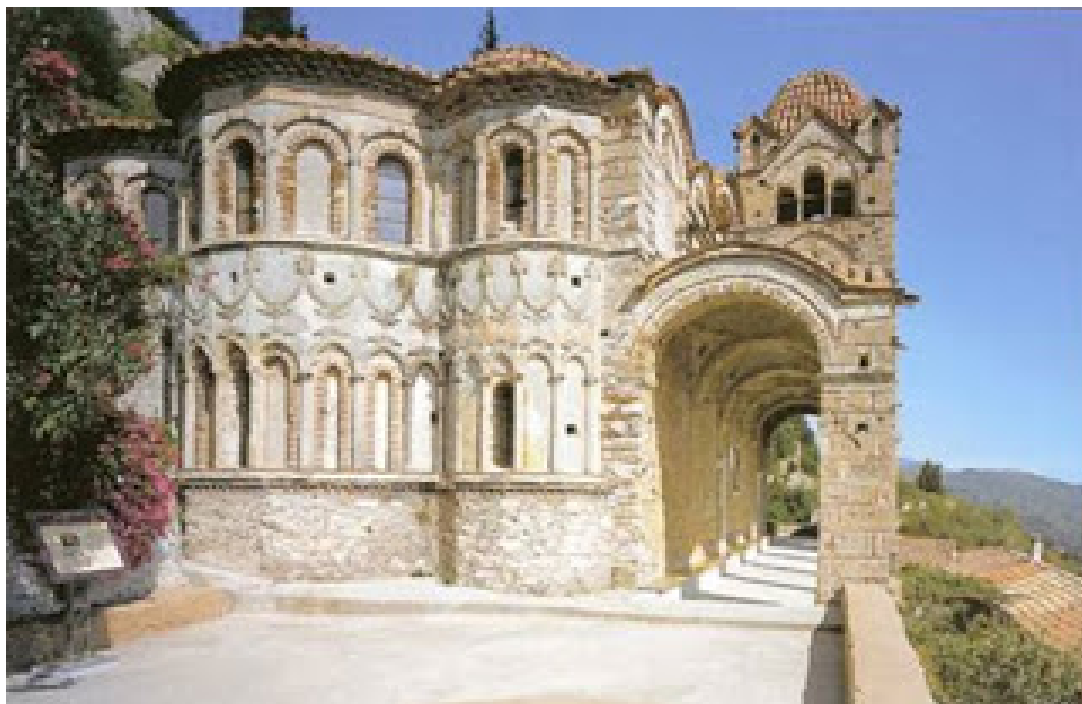
Στοές διαμορφώνονταν στη Βόρεια και Δυτική πλευρά, από τις οποίες σώζεται μόνο η πρώτη, σκεπασμένη με χαμηλούς θόλους και τρούλο στο κέντρο (εικ.100&101). Ο ναός είναι κτισμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με εμφανή γοθικά στοιχεία – κυρίως στη Δυτική όψη και στο κωδωνοστάσιο – που τόνιζε τα κύρια μέλη : πεσσούς, τόξα και τύπανα τρούλων. Πιο έντονες είναι οι φράγκικες επιδράσεις στο καμπαναριό, που πατά κάτω στην αυλή για να υψωθεί σε τέσσερα πατώματα. Είναι κτισμένο ολόκληρο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αλλά τα τρίλοβα ανοίγματα του πλαισιώνονται από ένα μεγάλο σπασμένο «γοθτικό» τόξο. Επίσης και στις δυο πλευρές έχει μικρά τρίφυλλα ανοίγματα – μέσα σε κυκλικό πλαίσιο – σαν αυτά του πύργου της Περιβλέπτου.

Τέλος, τέσσερις πύργοι παραστέκουν τον ψηλό τρούλο της κορυφής. Οι αναλογίες του καμπαναριού είναι μελετημένες έτσι που να μην είναι ούτε πολύ βαρύ αλλά ούτε και υπερβολικά ψηλόστενο, ώστε να συμπληρώνει αρμονικά το κύριο κτίριο

⁵¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992

Εικ. 100: Βόρεια στοά. Μονή Παντάνασσας. Πηγή: www.travelforgreece.gr

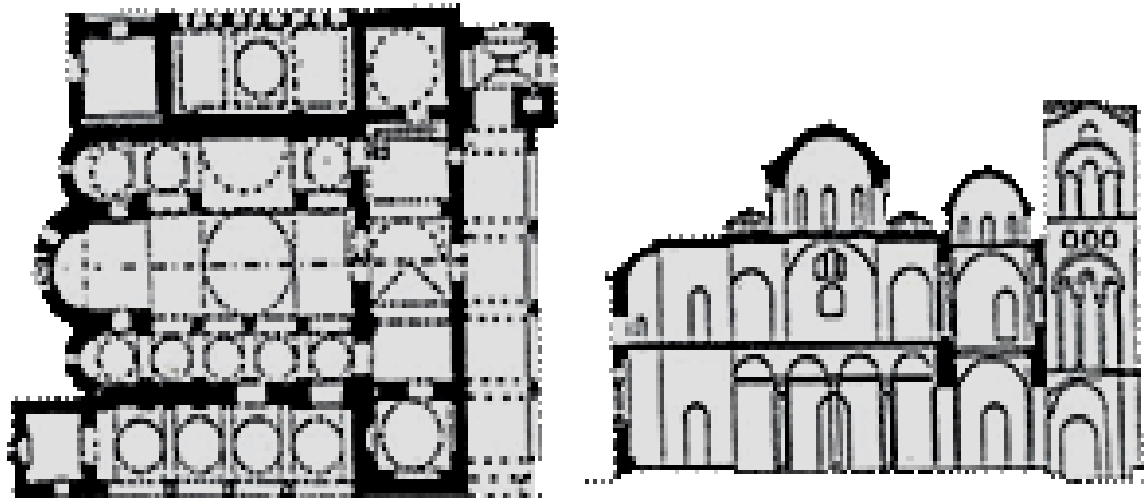
Εικ. 101: Στοά. Μονή Παντάνασσας, Νοτιοανατολική λήψη. Πηγή: www.travelforgreece.gr

Εικ. 102: Βορειοδυτική Όψη .Μονή Παντάνασσας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ. 103: ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ. Δυτική Όψη. Πηγή: www.architecturalfiles.com

Εικ. 104: ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ. Κάτοψη και Τομή. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 105: Το εσωτερικό της Παντάνασσας. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

4.8. ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ

Εικ. 106: Άποψη των Παλατιών. Πηγή: www.travelforgreece.gr

Στην κοσμική αρχιτεκτονική ξεχωριστή θέση κατέχει το συγκρότημα των παλατιών της καστροπολιτείας με τον έντονα μνημειακό χαρακτήρα του. Χτισμένο σε μεγάλο πλάτωμα του λόφου, αποτελεί μοναδικό δείγμα βυζαντινού παλατιού που σώζεται στην Ελλάδα. Προέκυψε με διαδοχικές προσθήκες από το Β΄ μισό του 13^{ου} έως του 15^{ου} αιώνα, χωρίς κάποιο γενικό σχεδιασμό, και υπήρξε έδρα της διοίκησης του Δεσποτάτου και κατοικία του Δεσπότη. Αποτελείται από ογκώδη διώροφα και τριώροφα κτίρια, μερικά από τα οποία συμπληρώνουν στοές και εξώστες. Τα ογκώδη αυτά κτίρια σχηματίζουν δυο πτέρυγες που ενώνονται στο βόρειο σημείο του πλατώματος, σχεδόν σε ορθή γωνία, κλείνοντας έτσι τη Δυτική και την Ανατολική πλευρά της τετράγωνης πλατείας. Σύμφωνα με την άποψη του Α. Ορλάνδου, όλα τα κτίρια δεν κτίστηκαν ταυτόχρονα⁵². Πρώτα κτίστηκε το κτίριο της Ανατολικής πτέρυγας με τα λίγα παράθυρα, που η επάνω σειρά τους είναι με σπασμένο γοτθικό τόξο. Αυτό το τμήμα ίσως έγινε από τους Φράγκους (1249 – 1261) ή από τους πρώτους Έλληνες διοικητές. Συγχρόνως κτίστηκε το μαγειρείο, με την εστία του και τις στέρνες. Μεταγενέστερα κτίστηκε ένα ενδιάμεσο κτίριο για να συνδέσει τα δύο αυτά κτίρια. Αυτό πάλι είναι

⁵² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992

σύγχρονο με το κτίριο που κτίστηκε από την άλλη πλευρά των μαγειρειών, δίπατο, με έξι ευρύχωρα δωμάτια σε κάθε πάτωμα, για κατοικία του Δεσπότη και της οικογενείας του.

Εικ. 107. Η Βορεινή πλευρά των Παλατιών. Πηγή, panoramio.com.

Η Βορεινή του πλευρά – σήμερα αναστηλωμένη – με ανοικτή στοά στηριγμένη σε πέντε πεσσούς και στολισμένη στο μέτωπο με μία σειρά από μικρά τόξα. Η οροφή της Βορεινής στοάς σχηματίζει εξώστη. Οι πόρτες που βγαίνουν στον εξώστη, είχαν πόρινα πλαίσια. Το μεσαίο δωμάτιο του ορόφου είχε διαρρυθμιστεί σε παρεκκλήσι με κόγχη.

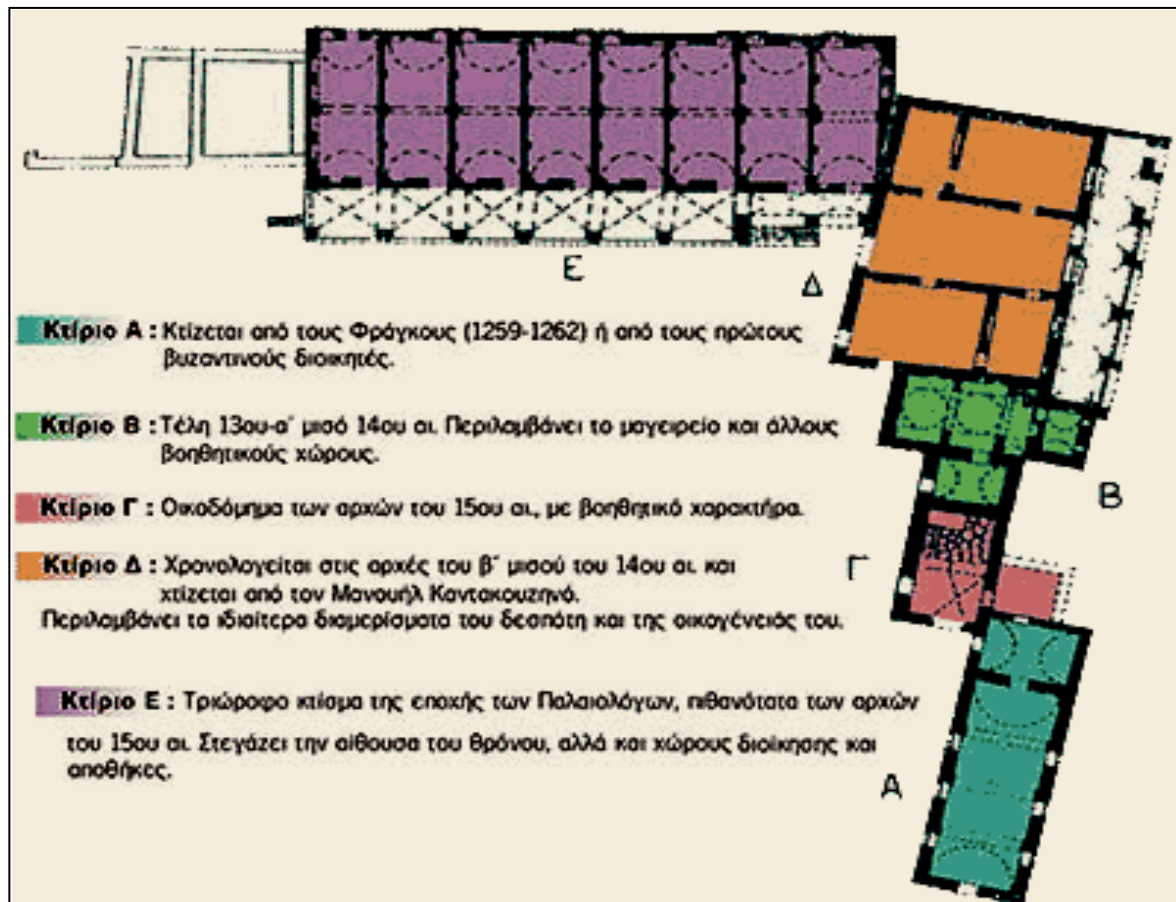
Η Βορειοδυτική πτέρυγα αποτελείται από ένα μεγάλο ενιαίο κτίριο. Το κτίριο αυτό έχει ένα μισοϋπόγειο με οροφή καμαρωτή κι ένα χαμηλό πρώτο όροφο με οκτώ διαμερίσματα που δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους, σκεπασμένα το καθένα με ημικυλινδρική καμάρα. Πάνω σε αυτά στηριζόταν ο δεύτερος όροφος, που ήταν όλος μια μεγάλη αίθουσα, η *Αίθουσα του Θρόνου*. Η αίθουσα αυτή έχει στην Ανατολική της πλευρά, μια σειρά από παράθυρα με υστερογοτθικό πλαίσιο και μία δεύτερη σειρά από έξι κυκλικά παράθυρα· στη

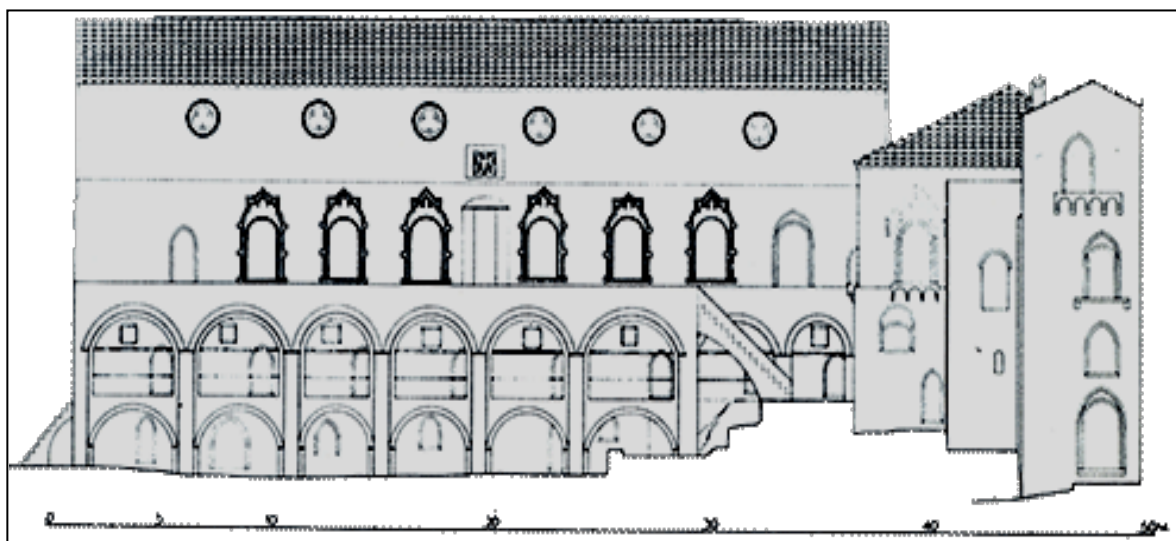
μέση της πλευράς αυτής εξέχει η κόγχη, όπου ήταν ο θρόνος. Οι τοίχοι και των δύο πτερύγων είναι κτισμένοι με κοινή λιθοδομή. Η παλαιότερη πτέρυγα καλά μυστηριώδης, ώστε κανένας σοβάς δεν σκέπαζε το υλικό. Ο εξωτερικός όμως τοίχος της Βορειοδυτικής πτέρυγας διατηρεί ακόμη ίχνη του σοβά και μάλιστα πάνω στο ανοιχτόχρωμο αυτό κονίαμα διακρίνονται στενές οριζόντιες κόκκινες ταινίες, οι οποίες αναπαράσταναν δομή με τούβλα. Εσωτερικά, ο τοίχος ήταν επίσης σοβαντισμένος και στην αίθουσα του θρόνου, ασφαλώς είχε και τοιχογραφίες.

Η Βορειοανατολική πτέρυγα παρουσιάζει πλαστικότητα με την κλιμακωτή διάρθρωσή των κτιρίων της, ενώ με τα αραιά και μικρά παράθυρα και με τα πυργοειδή τμήματα της, έχει έντονο φρουριακό χαρακτήρα⁵³. Είναι κτισμένη κοντά στο τείχος που περιτριγύριζε το πλάτωμα, αφήνοντας ένα στενό δρόμο ανάμεσα τους.

⁵³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. *Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992

Εικ. 108. Κάτοψη του Συγκροτήματος των παλατιών του Μυστρά. (Σχέδιο Στ. Σίνου). Πηγή, 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 109. Σχεδιαστική αναπαράσταση της πτέρυγας των Παλαιολόγων. Πηγή, 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εικ. 110. Πτέρυγα των Παλαιολόγων. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 111: Λεπτομέρεια πτέρυγας των Παλαιολόγων. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 112: Ανατολική Όψη της πτέρυγας των Παλαιολόγων. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

Εικ. 113: Στοά της πτέρυγας των Παλαιολόγων. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα

4.9. ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ

Στις δημοσιεύσεις του για το Μυστρα ο Α. Ορλάνδος⁵⁴ το περιγράφει ως ένα διώροφο σπίτι, το ισόγειο του οποίου ήταν ανοιχτός στάβλος, ο πρώτος όροφος ίσως αποθήκη και ο δεύτερος κατοικία, όπου βρίσκονταν και ο τρίκλιнос. Η ανάλυσή του, περιορίζεται σε ένα μόνο τμήμα του ερειπωμένου συγκροτήματος, το στενόμακρο τμήμα με το χαρακτηριστικό ηλιακό με τα τοξύλλια και τα φουρούσια, που προεξέχει από την επιμέρους πρόσοψη. Το συγκρότημα όμως περιλαμβάνει και ένα τμήμα ίσης περίπου επιφάνειας προς το Νότο και ίσως άλλη μία πτέρυγα στην Βορειοδυτική γωνία. Το Νότιο προσκολλήθηκε αργότερα στο Βόρειο, που θεωρείτε ότι ήταν το αρχικό⁵⁵.

Η χαμηλότερη στάθμη περιλαμβάνει τρεις παράλληλους και ίσους περίπου μήκους χώρους. Άλλα κτίσματα ήταν άλλοτε προσκολλημένα προς Βορά και Νότο και όλα έβλεπαν προς το σημερινό μονοπάτι που πρέπει να ήταν τότε σημαντικός δρόμος του μεσαιωνικού οικισμού. Στη πρόσοψη διακρίνονται παλαιότερες γενέσεις θόλων. Ο Νοτιότερος από τους τρεις χώρους καλύπτεται από ένα στενό θόλο ημικυλινδρικής διατομής, όπως και στα διαβατικά, ενώ οι άλλοι δύο έχουν από ένα σύστημα χαμηλωμένων θόλων και σταυροθολίων, μέσω των οποίων συνδέονται μεταξύ τους. Τα εξωτερικά περιθώρια των ανοιγμάτων του κεντρικού χώρου έχουν συμπληρωθεί πρόσφατα, όμως εσωτερικά διασώζονται τα αρχικά τοξωτά τους υπέρθυρα. Ο θόλος που καλύπτει το χώρο κρύβει λίγο το ένα από αυτά. Αυτό σημαίνει ότι η κάλυψη των δύο χώρων, που συνδέονται με σύστημα θόλων και σταυροθολίων, ήταν αρχικά διαφορετική. { Επιβεβαίωση της προσθήκης αποτελούν διάφοροι αρμοί μεταξύ της θολωτής κατασκευής και των παλαιότερων τοίχων. Για τα διαβατικά. Ορλάνδος, σ.60, 76-77}. Οι θόλοι και

⁵⁴ Έλληνας αρχιτέκτονας - αρχαιολόγος και διδάκτορας της φιλολογίας (1887 - 1979). Ήταν ο πρώτος μελέτησε τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρα..

⁵⁵ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΧΑΡΗΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: Το Σπίτι Του Λάσκαρη Στο Μυστρα. Δελτίο Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. (Δελτίο ΧΑΕ 1985-1986), Περίοδος Δ'. Αθήνα 1988

τα σταυροθόλια, από αργολιθοδομή με παχύ κονίαμα, δεν είναι ούτε πολύ επιμελημένη ούτε πολύ αυστηρής γεωμετρίας.

Στη δεύτερη στάθμη η διάκριση ανάμεσα στο Βόρειο και στο Νότιο τμήμα. Το Βόρειο αποτελείται από μία σειρά σταυροθόλια, όπως της πρώτης στάθμης, που εδράζουν σε βαρείς πεσσούς και αγκαλιάζουν σε σχήμα Γ ένα θολωτό κτίσμα, τον Ανατολικό τοίχο τον οποίο καλύπτουν εν μέρει. Τα σταυροθόλια στηρίζονται στο Βορινό τοίχο του θολωτού κτίσματος. Ο θόλος του, φαίνεται εν μέρει ξανακτισμένος, φέρει εγκάρσια ενισχυτικά τόξα και προς τη Νότια πλευρά έχει τυφλά τόξα, ενώ μια άλλη σειρά τόξων ανοιγόταν προς τα σταυροθόλια. Κάτω από το Δυτικότερο σταυροθόλιο προεξέχει η γωνία ενός παλαιότερου κτίσματος. Από τα δύο ανοίγματα που διακρίνονται στο Βορινό τοίχο, το Δυτικότερο, αντιστοιχεί στη θέση της αρχικής πόρτας γιατί μέσα στον τοίχο σώζεται η μακριά τρύπα για την αμπάρα⁵⁶. Στον Ανατολικό τοίχο εμφανίζεται εξωτερικά ένα μεγάλο τόξο, κατασκευασμένο από πώρινους θολίτες που εναλλάσσονται με δύο πλίνθους. Η κατασκευή του ήταν συνδυασμένη με την κατασκευή ενός σύνθετου ανοίγματος, ίχνη του οποίου διακρίνονται εσωτερικά – δηλαδή οι ακραίοι κατακόρυφοι λαμπάδες και τμήμα των ημικυκλικών υπέρθυρων-. Το κομμάτι ανάμεσα στους δυο λαμπάδες έχει συμπληρωθεί μεταγενέστερα και περιλαμβάνει και τα δύο ορθογωνικά παράθυρα που εμφανίζονται στην πρόσοψη. Από τα υπέρθυρα τους και ως το κλειδί του τόξου της πρόσοψης έχει προστεθεί ένα τμήμα τοίχου για να στηρίξει πρόχειρα το ψηλότερο τμήμα της.

Όπως στην πρώτη στάθμη έτσι και στη δεύτερη τα σταυροθόλια δεν ανήκουν στην αρχική κατασκευή, όπως από δεικνύεται από το γεγονός ότι η θολωτή κατασκευή δεν δένει με τον εξωτερικό τοίχο και καλύπτει εν μέρει το υπόλειμμα του ενός παραθύρου προς την Ανατολή, ότι διακρίνονται καθαρά

⁵⁶ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΧΑΡΗΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: *Το Σπίτι Του Λάσκαρη Στο Μυστρα. Δελτίο Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. (Δελτίο ΧΑΕ 1985-1986), Περίοδος Δ'. Αθήνα 1988*

αρμοί μεταξύ πεσσών και παλαιότερων τοίχων, ότι καλύπτονται εν μέρει οι οπές των ικριωμάτων στους παλαιότερους τοίχους και στο ότι οι οπές των ικριωμάτων των νεότερων κατασκευών σταματούν στην επιφάνεια των παλαιότερων τοίχων. Το Νότιο τμήμα της δεύτερης στάθμης περιλαμβάνει Ανατολικά ένα χώρο που καλύπτονταν άλλοτε από σταυροθόλια, που έχουν καταρρεύσει κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, ένα από τα οποία τον συνέδεε με το βόρειο τμήμα. Η αρχική μορφή των ανοιγμάτων του ανατολικού τοίχου είναι άγνωστη, όπως και το αν είχε ανοίγματα ο Νότιος τοίχος. Ένα μεγάλο μέρος του Δυτικού τοίχου υπήρξε αρχικά εξωτερικός τοίχος ενός ξεχωριστού επιμήκους κτίσματος που προχωρεί δυτικότερα. Η μία εξωτερική γωνία του, η Νοτιοανατολική, διακρίνεται καθαρά πάνω στον τοίχο, ενώ η άλλη καλύπτεται από τα σταυροθόλια. Το κτίσμα αυτό ήταν αρχικά μια στενομέτωπη διώροφη αυτοτελής κατοικία, με λίγα ανοίγματα και κόγχες στους τοίχους⁵⁷. Ένα ακόμη ξεχωριστό κτίσμα, πολύ μικρών διαστάσεων και πολύ αλλοιωμένο σήμερα, ενσωματώθηκε στο Νότιο τμήμα του συγκροτήματος. Στους τοίχους του διακρίνουμε δύο παράλληλους αρμούς σαν ξυλοδεσιές.

Ο ηλιακός και η μεγαλύτερη ενιαία αίθουσα που έχει διαστάσεις 19x5 μ. καταλαμβάνουν το Βόρειο τμήμα του συγκροτήματος. Την αίθουσα στολίζουν οι τοξοστοιχίες που την περιβάλλουν, με οκτώ τόξα σε κάθε μεγάλη πλευρά, τρία στη Δυτική, από τα οποία το κεντρικό έχει μετατραπεί σε τζάκι σε νεότερη εποχή, και δύο στην Ανατολική, όπου υπήρχε και ένας στρογγυλός φεγγίτης – η στέγη κατά τη περίοδο της Τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί από δίριχτη σε τετράριχτη, – ο διαχωριστικός τοίχος αποτελεί μετακατασκευή της εποχής της Τουρκοκρατίας –. Η κατασκευή των τόξων είναι μεικτή, με μέτωπα από λίθους ή πωρόλιθους πρόχειρα λαξευμένους, εναλλάξ με μία πλίνθο, και το υπόλοιπο βάθος από αργολιθοδομή που

⁵⁷ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΧΑΡΗΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: *Το Σπίτι Του Λάσκαρη Στο Μυστρα. Δελτίο Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. (Δελτίο ΧΑΕ 1985-1986), Περίοδος Δ'. Αθήνα 1988*

καλύπτεται από παχύ κονίαμα. Δυο τόξα του Βόρειου τοίχου έχουν οπές για καπνοδόχο, αλλά μόνο του Δυτικότερου είναι σύγχρονη με την κατασκευή του τόξου. – η μετασκευή είναι εμφανής στο μέτωπο του δεύτερου τόξου από δεξιά. Τα δύο τόξα της Ανατολικής πλευράς ήταν και τα ανοίγματα με τα οποία επικοινωνούσε η αίθουσα με τον εξώστη. Διαφέρουν από τα υπόλοιπα ανοίγματα, όπως διαφέρει από τους υπόλοιπους τοίχους ολόκληρη η πρόσοψη με την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία σε σχεδόν ισοδομικό σύστημα. Μόνο στο Νότιο τμήμα του συγκροτήματος, στις γωνίες, βρίσκουμε τον ίδιο τρόπο κατασκευής. Η κατασκευή των φουρουσιών είναι απλή, από μακρούς επάλληλους λίθους, πολύ πρόχειρα λαξευμένους⁵⁸. Είναι όλα τριπλά εκτός από τα δύο κεντρικά που ήταν διπλά. Τα τοξύλλια, μεικτής κατασκευής έχουν μέτωπο από λαξευτό πώρινο θολίτη που εναλλάσσεται με δύο πλίνθους, ενώ το βάθος τους είναι από αργολιθοδομή με κονίαμα. Για την εδρασή τους πάνω στον τοίχο στρωνόταν μια σειρά πλίνθων σε σχήμα ημικυκλίου. Η έδραση πάνω στα φουρούσια γίνεται μέσω μίας πλίνθου με λοξή προεξοχή, πάνω στην οποία θα πρέπει να είχαν στηριχθεί οι θολότυποι κατά την κατασκευή των τοξυλλίων.

Εικ.114. Οικία Λάσκαρη.
Βορειοανατολική Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

⁵⁸ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΧΑΡΗΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: *Το Σπίτι Του Λάσκαρη Στο Μυστρα. Δελτίο Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. (Δελτίο ΧΑΕ 1985-1986), Περίοδος Δ΄. Αθήνα 1988*

Εικ.115. Οικία Λάσκαρη.
Νότια Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.116. Οικία Λάσκαρη.
Λεπτομέρεια Νότιας Όψης.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

Εικ.117. Οικία Λάσκαρη. Ανατολική Όψη.
Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

5 ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

5.1. Γενικές Παρατηρήσεις

Από τη μεγάλη αυτή μεσαιωνική πολιτεία μένουν σήμερα το κάστρο, μεγάλα τμήματα από τα γερά τείχη, τα μοναστήρια και οι εκκλησίες, τα παλάτια, οι δρόμοι, τα καλντερίμια· πολλές φορές σκεπασμένα με καμάρες και εκατοντάδες σπίτια σε πεσμένα ερείπια, των οποίων τα δομικά υλικά χρησιμοποιήθηκαν για τη κατασκευή μεταγενέστερων οικιών έξω από τα τείχη.

Στην Καστροπολιτεία του Μυστρά, τα τελευταία χρόνια γίνονται αναστηλωτικές εργασίες από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, καθώς και εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών και άλλων ευρημάτων, από τη 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Με τις αναστηλωτικές εργασίες αλλά και τις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιούνται στα επιμέρους μνημεία του αρχαιολογικού χώρου, αποκαλύπτεται σταδιακά η μορφή της βυζαντινής πόλης, αλλά με πολύ αργούς ρυθμούς λόγω έλλειψης προσωπικού.

Για την στερέωση και την αποκατάσταση/αναστήλωση των κτισμάτων που συναντάμε στον Μυστρά, χρησιμοποιήθηκαν υλικά αλλά και τρόποι κατασκευής ευρύτατα διαδεδομένα έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵⁹.

Εικ.118. Άποψη των παλατιών του Μυστρά, πριν και μετά την αναστύλωση. Πηγή: 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

⁵⁹ Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

5.2. Παρεμβάσεις Σε Εξέλιξη – Προβλεπόμενες Παρεμβάσεις

Οι παρεμβάσεις οι οποίες είναι σε εξέλιξη, είναι η αποκατάσταση της οικίας Λάσκαρη, των παλατιών, της οικίας Χρόνη και του ναού των αγίων Θεοδώρων.

Στις προβλεπόμενες παρεμβάσεις ανήκει η στερέωση των βραχωδών πρανών κάτω από την περίβολο της Άνω και Κάτω Πόλης.

5.3. Προτάσεις Βελτίωσης Οικισμού

5.3.1. Ταχύτερη αποκατάσταση των περισσότερων κτιρίων, δίνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στην αναστύλωση του κάστρου, και όχι μόνο των παλατιών και των Ναών, έτσι ώστε να είναι σε μεγάλο βαθμό αναγνωρίσιμη η ιστορικότητα και ο αρχιτεκτονικός πλούτος της Πόλης αυτής. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί εάν η πολιτεία δρομολογήσει νέες θέσεις εργασίας στο συγκεκριμένο τομέα, με αρχαιολόγους και συνεργεία ιστορικής αποκατάστασης. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιαστεί ξανά έστω και όχι πλήρως η ομορφιά, η συμμετρία και η μεγαλοπρέπεια του Μυστρά.

5.3.2. Αποκατάσταση των μονοπατιών που δεν έχουν ακόμα αποκατασταθεί με πέτρινη επίστρωση και τοποθέτηση παραδοσιακών προστατευτικών «κιγκλιδωμάτων» στο πλάγια, έτσι ώστε να μειώνεται ο κίνδυνος πιθανής πτώσης στην απότομη πλαγία που οδηγεί στην κορυφή όπου δεσπόζει το κάστρο.

5.3.3. Τοποθέτηση αναλυτικών ενημερωτικών πινάκων στα περισσότερα σημεία της περιοχής, στις οποίες να αναγράφονται με περισσότερη σαφήνεια τα ιστορικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία των κτιρίων.

5.3.4. Διανομή στον επισκέπτη του χώρου ενός σαφέστερου και πληρέστερου χάρτη της περιοχής για τον καλύτερο προσανατολισμό του στον χώρο.

5.3.5. Εκρίζωση των φυτών, δέντρων και θάμνων τα οποία βρίσκονται στο εσωτερικό κάποιων από τα παλαιά κτίρια, διότι προκαλούν καταστροφές με αποτέλεσμα να αλλοιώνουν τα ιστορικά χαρακτηριστικά της περιοχής.

Εικ.119: δέντρα μέσα σε κτίριο. Πηγή: Γαλανού Κατερίνα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστορικότητα της περιοχής της περιοχής είναι αναγνωρίσιμη μόνο στα τμήματα στα οποία έχουν ολοκληρωθεί οι εργασίες αναστήλωσης, όσον αφορά στα υπόλοιπα τμήματα, φαίνονται απλά ως εγκαταλελειμμένα κτίσματα στα οποία δύσκολα, ως και καθόλου, αναγνωρίζεται η χρήση για την οποία είχαν κατασκευαστεί. Ως απλός επισκέπτης δυσκολεύτηκα να κατανοήσω τον τρόπο ζωής και διαβίωσης των τότε κατοίκων του Μυστρά.

Επίσης πιστεύω πως αν υλοποιούνταν οι προτάσεις παρέμβασης που ανέφερα παραπάνω, θα αναπτυσσόταν τουριστικά η περιοχή με αποτέλεσμα την επιστροφή των κατοίκων, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον Μυστρά λόγω της έλλειψης σημαντικών υποδομών όπως για παράδειγμα, την έλλειψη συγκοινωνίας με συνέπεια ο Μυστράς να έχει γίνει ένα χωριό αποτελούμενο σχεδόν εξολοκλήρου από ξενοδοχεία – ξενώνες και χώρους εστίασης, οι οποίοι λειτουργούν κυρίως τα Σαββατοκύριακα, όπου και επισκέπτονται την πόλη οι εκδρομείς – τουρίστες της ημεδαπής ή της αλλοδαπής. Ένας άλλος λόγος που συντέλεσε στην απομάκρυνση των κατοίκων του Μυστρά και επομένως την υποβάθμιση της πόλης, η οποία έχει σημαντικό πολιτιστικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, είναι η πολυετής καθυστέρηση των εργασιών αναστήλωσης της Καστροπολιτείας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι με την υλοποίηση των προτάσεων αυτών, δίδονται, δυνατότητες του πρωτογενούς τομέα για παραγωγή υψηλής ποιότητας παραδοσιακών αγροτικών προϊόντων, που έχουν ως συνέπεια χαμηλούς δείκτες κορεσμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

www.architectualfiles.com.

www.culture.gr.

www.travelforgreece.gr.

www.panoramio.com.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΧΑΡΗΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: Το Σπίτι Του Λάσκαρη Στο Μυστρα. Δελτίο Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. (Δελτίο ΧΑΕ 1985-1986), Περίοδος Δ΄. σελ. 261, 263, 264,268,269. Αθήνα 1988.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ: .ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. Έργα Της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρα Επιστημονική Επιμέλεια Στέφανος Σινος, Αθήνα 2009 σελ 55-78.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ Μυστράς: Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο (27 Φεβρουαρίου 1994). σ. 9-13.

Η ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ. 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1977.Τόμος Θ΄, σ. 423 – 427, 432 – 439.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ. Στοιχεία Οργάνωσης Του Καθημερινού Βίου Σε Ένα Υστεροβυζαντινό Πολεοδομικό Σύνολο. Ύδρευση, Αποχέτευση και Ενταφιασμός Στο Μυστρα, 17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ , Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8^ο έως τον 15^ο αιώνα , Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, Β΄, Αθήνα 1994, σ. 195,196.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ. Πολεοδομία Των Μεσοβυζαντινών Και Υστεροβυζαντινών Πόλεων. (Δελτίο ΧΑΕ 20 (1998) Περίοδος Δ. Αθήνα 1999.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ. Μυστράς - Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο: Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ. Αθήνα 1992. Η ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ σελ.47-48,53-56,69-73,91-96,111-119.